

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ελιά και το λάδι στην αρχαία Ελλάδα

Σύμφωνα με τον γνωστό Αισώπειο μύθο, όταν τα δένδρα αποφάσισαν να κρίσουν βασιλιά, επέλεξαν την ελιά¹. Η μελέτη της ελιάς και του λαδιού στην αρχαία Ελλάδα δεν αφορά μόνο τη μελέτη της καλλιέργειας αυτού του δένδρου και των χρήσεων των προϊόντων του. Πέρα απ' αυτά, αποτελεί προσέγγιση των πανελλήνιων και τοπικών θρησκευτικών παραδόσεων, των λατρευτικών τελετών, των τεχνολογικών εξελίξεων, των ιατρικών προβλημάτων, του εμπορικού δικτύου, της οικονομίας, των αποικισμών, της πολιτικής και πολεμικής ιστορίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η μελέτη της ελιάς και του λαδιού άπτεται συνολικά του ελληνικού πολιτισμού, πρακτικού και πνευματικού.

Θα ξεκινήσουμε εξετάζοντας την παρουσία της ελιάς στην ελληνική μυθολογική παράδοση και την αρχαία ελληνική θρησκεία, με τις παραδόσεις για τις ιερές ελιές της Αθήνας, της Ολυμπίας, της Δήλου και άλλων πόλεων, οι οποίες συνέδεαν τα ιερά αυτά δένδρα με συγκεκριμένους θεούς ή ήρωες πανελλήνιας ή τοπικής σημασίας και τις κατέστησαν πανελλήνια προσκυνήματα ή τοπικά σεβάσματα. Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για τις λατρευτικές

1. Αίσωπ., Μύθ. 293t, 1: «Ξύλα ποτὲ ἐπορεύθη τοῦ χρίσαι ἐφ' ἑαυτῶν βασιλέα. Καὶ εἶπαν τῇ ἐλαίᾳ “βασίλευσον ἐφ' ἡμῶν”. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς ἡ ἐλαία “Ἀφεῖσα τὴν ποιότητά μου, ἣν ἐδόξασεν ἐν ἐμοὶ ὁ θεὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι, πορευθῶ ἄρχειν τῶν ξύλων;”».

χρήσεις του ελαίου και των κλαδιών της ελιάς στο θρησκευτικό τελετουργικό και ακολούθως επιχειρείται προσέγγιση του θρησκευτικού χαρακτήρα της ελιάς που έχει γενικά χαρακτηριστεί χθόνιος. Η εξέταση της παρουσίας της ελιάς στη θρησκεία και την παράδοση των αρχαίων Ελλήνων συμπληρώνεται με τοπωνύμια που σχετίζονται με την ελιά και αποδίδονται σε τοπικές παραδόσεις, από τα οποία προκύπτει, πέρα από τη θρησκευτική σημασία της, και η εξάπλωσή της σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Εξετάζεται στη συνέχεια η ελιά και το έλαιο στην καθημερινή ζωή, μελετώντας την καλλιέργεια του ελαιοδένδρου, τους τρόπους συγκομιδής του καρπού, την τεχνολογία εξαγωγής του ελαίου και τις ποικίλες πρακτικές χρήσεις της ελιάς και των προϊόντων της, βάσει των πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων.

Η ελιά και το λάδι στην αρχαία ελληνική θρησκεία

Η ελιά στον μύθο

Η ελιά, πέρα από τη μεγάλη πρακτική σημασία της στη ζωή των Ελλήνων από αρχαιότατων χρόνων, αποτέλεσε θέμα πανάρχαιων θρησκευτικών παραδόσεων, που αποδίδουν την εμφάνιση και την καλλιέργειά της σε θεϊκές ενέργειες και ανάγουν την εισαγωγή της σε πανάρχαια χρόνια. Η Αθηνά και ο Ηρακλής πρωτοστατούν σ' αυτούς τους μύθους, στους οποίους συμμετέχουν και άλλοι θεοί και μυθικά πρόσωπα (εικ. 1), ενώ εκτός από την Αθήνα και την Ολυμπία, στη Δήλο, τη Μίλητο και σε διάφορα άλλα σημεία σχετιζόμενα με τοπικές παραδόσεις υπήρχαν ιερές ελιές και αγριελιές.

Η ιερή ελιά της Αθήνας

Η ελιά συνδέεται με την Αθηνά πιο στενά από ό,τι με οποιαδήποτε άλλη θεότητα. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, η πρώτη ελιά εμφανίστηκε ως δωρεά της Αθηνάς προς την Αθήνα κατά την έριδά της με τον Ποσειδώνα για τη διεκδίκηση της ονομασίας και κηδεμονίας των Αθηνών². Η διαμάχη

2. Ηρόδ. VIII 55· Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη III, 178-179: «Ἐπί τούτου, φασίν, ἔδοξε τοῖς θεοῖς πόλεις καταλαβέσθαι, ἐν αἷς ἔμελλον ἔχειν τιμὰς ἰδίας ἕκαστος. Ἦκεν οὖν

έλαβε χώρα στην Ακρόπολη, όταν στην Αττική βασίλευε ο Κέκροψ, ο οποίος έγινε ο κριτής του αγώνος των θεών³ (εικ. 2). Οι δύο μεγάλοι θεοί συμφώνησαν να κριθούν από τη σπουδαιότητα του δώρου με το οποίο θα προίκιζε έκαστος την πόλη.

Ο Ποσειδών χτύπησε με την τρίαίνα τον βράχο. Θαλασσινό νερό ανέβλυσε⁴ και πετάχτηκε από τη γη το πρώτο άλογο⁵. Η Αθηνά έκανε να βλαστήσει η πρώτη ελιά και με τη μαρτυρία του Κέκροπος οι θεοί την έκριναν νικήτρια (εικ. 3). Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν αλλού στη γη ελιές⁶. Σύμφωνα με την παράδοση, αυτή η πηγή του θαλασσινού νερού, σύμβολο της αθηναϊκής κυριαρχίας στη θάλασσα, βρισκόταν στο Ερέχθειο και αυτή η πρώτη ελιά, σύμβολο της ίδιας της πόλης, βρισκόταν κοντά στον ναό του Ερεχθέως, στο τέμενος της «θεάς της δροσιάς», της Πανδρόσου⁷. Δύο κόρες, οι Αρρηφόροι, είχαν ως καθήκον την περιποίηση της ιερής ελιάς⁸, η οποία ποτιζόταν από τη δροσιά. Ονομαζόταν πάγκυφος⁹, δηλ. καμπουρια-

πρῶτος Ποσειδῶν ἐπὶ τὴν Ἀττικὴν καὶ πληξάς τῃ τρίαίνῃ κατὰ μέσσην τὴν ἀκρόπολιν ἀπέφηνε θάλασσαν, ἣν νῦν Ἐρεχθίδα καλοῦσι. Μετὰ δὲ τοῦτον ἦκεν Ἀθηνᾶ καὶ ποιησαμένη τῆς καταλήψεως Κέκροπα μάρτυρα ἐφύτευσεν ἐλαίαν, ἣ νῦν ἐν Πανδροσεῖῳ δεικνύται. Γενομένης δὲ ἔριδος ἀμφοῖν περὶ τῆς χώρας, Ἀθηνᾶ καὶ Ποσειδῶνι διαλύσας Ζεὺς κριτὰς ἔδωκεν, οὐχ ὡς εἰπόν τινες Κέκροπα καὶ Κραναόν, οὐδὲ Ἐρυσίχθονα, θεοὺς δὲ τοὺς δώδεκα, καὶ τούτων δικαζόντων ἡ χώρα τῆς Ἀθηνᾶς ἐκρίθη. Κέκροπος μαρτυρήσαντος ὅτι πρώτη τὴν ἐλαίαν ἐφύτευσεν. Ἀθηνᾶ μὲν οὖν ἀφ' ἑαυτῆς τὴν πόλιν ἐκάλεσεν Ἀθήνας, Ποσειδῶν δὲ θυμῷ ὀργισθεὶς τὸ Θριάσιον πεδῖον ἐπέκλυσε καὶ τὴν Ἀττικὴν ὕφαλον ἐποίησε».

3. Στράβων, Γεωγραφικά IX, C397.

4. Πaus. I 26, 5.

5. Βιργίλιος, Γεωργικά I 12: "Tuque o, cui prima frementem fudit equom magno tellus percussa tridenti, Neptune..."

6. Ηρόδ. V 82: «λέγεται δὲ καὶ ὡς ἐλαῖαι ἦσαν ἄλλοθι γῆς οὐδαμοῦ κατὰ χρόνον κείνον ἢ Ἀθήνησι». Φιλόχ., Απόσπ. 93, 5: «...ἐπὶ αὐτοῦ (Κέκροπος) ἢ ἐν ἀκροπόλει ἐλαία πρώτως ἐφύη».

7. Ηρόδ. VIII 55: «Ἔστι ἐν τῇ ἀκροπόλει ταύτῃ Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος λεγομένου εἶναι νηός, ἐν τῷ ἐλαίῃ τε καὶ θάλασσα ἔνι, τὰ λόγος παρὰ Ἀθηναίων Ποσειδέωνά τε καὶ Ἀθηναίην ἐρίσαντας περὶ τῆς χώρας μαρτύρια θέσθαι». Για τη θέση της ελιάς και τη σχέση της με τον χθόνιο χαρακτήρα του Ερεχθείου βλ. Ν. Κοντολέων, Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας, Αθήναι 1949, σ. 37-38.

8. Για την πιθανή μινωϊκή καταγωγή αυτού του εθίμου βλ. W. Burkert, Αρχαία ελληνική θρησκεία, μτφ., Αθήνα 1993, σ. 124.

9. Αριστοφ., Αποσπάσμ. 664.

σμένη, γιατί το σχήμα της ήταν «κατακεκυφός καὶ ταπεινόν»¹⁰, εφόσον, ως η πρώτη ελιά στον κόσμο, ήταν πολύ γέριχη. Δεύτερη θεωρούσαν την ελιά που είδε ο Πausanias στον ελαιώνα της Ακαδημίας¹¹.

Οι αίγες, εχθροί της ελιάς, απαγορεύονταν στην Ακρόπολη, εκτός από μία φορά το χρόνο, όταν εισερχόταν στην Ακρόπολη αίγα για να θυσιαστεί¹². Το ξόανο της Αθηνάς στην Ακρόπολη ήταν κατασκευασμένο από ξύλο ελιάς, ιερού δέντρου της θεάς¹³. Η ελιά κατείχε εξέχουσα θέση και στο μέσον του δυτικού αετώματος του Παρθενώνος, που είχε ως θέμα την έριδα Αθηνάς - Ποσειδώνος¹⁴.

Από τις ιερές ελιές της Αθηνάς, που ονομάζονταν μορίαι και βρίσκονταν αρχικά στην περιοχή της Ακαδημίας, αλλά και μία δεύτερη ομάδα, που φυτεύτηκαν από τον Σόλωνα¹⁵ σε σειρές, ονομάζονταν γι' αυτό στοιχάδες και βρίσκονταν υπό την προστασία του Διός Μορίου¹⁶, προερχόταν το έλαιο, που δινόταν ως έπαθλο στους νικητές των Παναθηναίων μέσα στους παναθηναϊκούς αμφορείς¹⁷.

10. Ησύχιος, λ. Πάγκυφος. «Ἐλαίας εἶδος τι κατακεκυφός καὶ ταπεινόν ἐν τῇ ἀκροπόλει».

11. Πaus. I 30, 2: «Καὶ φυτὸν ἔστιν ἐλαίας, δεύτερον τοῦτο λεγόμενον φανῆναι».

12. Varro, Res Rusticae I 2, 19.

13. Σχόλ. εις Δημοσθ. Κατ' Ανδροτ. 13· Αθηναγόρας Πρεσβ. περί των Χριστ. 17, 4.

14. Πaus. I 24, 5.

15. Πολυδ. V 36: «Σόλων δὲ καὶ στοιχάδας τινὰς ἐλάας ἐκάλεε, [ταῖς μορίαις ἀντιτιθεῖς, ἴσως], τὰς κατὰ στοῖχον πεφυτευμένας».

16. Σοφ., Οιδ. Κολ. 705. Ο Δίας συνδέεται ιδιαίτερα με την ελιά, όχι μόνο ως Μόριος αλλά και ως Ζεύς Ἑρκειος, που είχε τον βωμό του κοντά στην ιερή ελιά της Ακρόπολης (Διον. Αλικαρν., Δεινάρχ. 3). Αναφέρεται επίσης και ως Ζεύς Ελαίος (Ησύχιος, λ. Ἐλαιουός. Ἐν Κύπρῳ ὁ Ζεύς). Για τη σχέση του με την αγριελιά βλ. παρακάτω.

17. Αριστοτ., Αθ. Πολ. 49.3 και 60: «... καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδόασιν. Συλλέγεται δὲ τὸ ἔλαιον ἀπὸ τῶν μοριῶν. Εἰσπράττει δὲ τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους ἐν οἷς αἱ μορίαι εἰσὶν ὁ ἄρχων, τρί' ἡμικοτύλια ἀπὸ τοῦ στελέχους ἐκάστου. Πρότερον δὲ ἐπώλει τὸν καρπὸν ἢ πόλις, καὶ εἴ τις ἐξορύξειεν ἐλαίαν μορίαν ἢ κατάξειεν, ἔκρινεν ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή, καὶ εἴ του καταγνοίη, θανάτῳ τοῦτον ἐζημίουν. Ἐξ οὗ δὲ τὸ ἔλαιον ὁ τὸ χωρίον κεκτημένος ἀποτίνει, ὁ μὲν νόμος ἐστίν, ἢ δὲ κρίσις καταλέλυται. Τὸ δ' ἔλαιον ἐκ τοῦ κτήματος, οὐκ ἀπὸ τῶν στελεχῶν, ἐστὶ τῇ πόλει. Συλλέξας οὖν ὁ ἄρχων τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ γιγνόμενον τοῖς ταμίαις παραδίδωσιν εἰς ἀκρόπολιν, καὶ οὐκ ἔστιν ἀναβῆναι πρότερον εἰς Ἄρειον πάγον πρὶν ἂν ἅπαν παραδῶ τοῖς ταμίαις. Οἱ δὲ ταμίαι τὸν μὲν ἄλλον χρόνον τηροῦσιν ἐν ἀκροπόλει, τοῖς δὲ Παναθηναίοις ἀπομετροῦσι τοῖς

Το λάδι των μοριών, όπως γράφει ο Αριστοτέλης, το εισπράττει ο άρχων από τους ιδιοκτήτες των κτημάτων, στα οποία βρίσκονταν οι μορίαί. Για κάθε δέντρο εισέπραττε τρία ημικοτύλια. Παλαιότερα η ίδια η πόλη πουλούσε τον καρπό και όποιος ξερίζωνε ή έκοβε ιερή ελιά δικαζόταν από τη βουλή του Αρείου Πάγου και, εάν κρινόταν ένοχος, του επιβαλλόταν η θανατική ποινή. Αργότερα το λάδι που θα κατέβαλλε ο ιδιοκτήτης του κτήματος στην πόλη υπολογιζόταν με βάση το μέγεθος του κτήματος και όχι ανά στέλεχος. Ο άρχων συγκέντρωνε την ποσότητα ελαίου του έτους και την παρέδιδε στους υπεύθυνους ταμίες στην Ακρόπολη. Αυτά τα ιερά δέντρα υπήρχαν έως το 86 π. Χ., όταν ο Σύλλας τα έκοψε για να χρησιμοποιήσει την ξυλεία τους για την κατασκευή πολιορκητικών μηχανών¹⁸.

Οι μορίαί βρίσκονταν υπό αυστηρή νομική προστασία και η καταστροφή τους τιμωρείτο με θανατική ποινή¹⁹. Έως το 395 π. Χ. η ποινή ήταν εξορία²⁰. Η νομική προστασία σε κάποια εποχή ίσχυσε για όλες τις ελιές της Αττικής, ιδιωτικές ή δημόσιες. Η νομοθεσία ήταν αυστηρότατη²¹. Ο Δημοσθένης²² δίνει το ακριβές κείμενο, σύμφωνα με το οποίο επιτρέπεται το κό-

ἀθλοθέταις, οἱ δ' ἀθλοθέται τοῖς νικῶσι τῶν ἀγωνιστῶν. Ἔστι γὰρ ἄθλα τοῖς μὲν τὴν μουσικὴν νικῶσιν ἀργύριον καὶ χρυσά, τοῖς δὲ τὴν εὐανδρίαν ἀσπίδες, τοῖς δὲ τὸν γυμνικὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἵπποδρομίαν ἔλαιον».

Λουκιανός, Ανάχ. 9: «ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ: Τὰ δὲ ἄθλα τίνα ὑμῖν ταῦτά ἐστιν; ΣΟΛΩΝ: Ὀλυμπίασι μὲν στέφανος ἐκ κοτίνου, Ἰσθμοὶ δὲ ἐκ πίττου, ἐν Νεμέᾳ δὲ σελίνων πεπλεγμένος, Πυθοῖ δὲ μῆλα τῶν ἱερῶν τοῦ θεοῦ, παρ' ἡμῖν δὲ τοῖς Παναθηναίοις τὸ ἔλαιον τὸ ἐκ τῆς μορίας».

Βλ. και Π. Βαλαβάνης, «“Συλλέγεται τό δ' ἔλαιον ἀπὸ τῶν Μοριῶν”. Το λάδι στους Παναθηναϊκούς αγώνες», Π.Τ.Ι. - ΕΤΒΑ, Ελιά και λάδι, Αθήνα 1996, σ. 70-77 και Μ.С. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Παρίσι 1986, σ. 194-95.

18. Πλούτ., Σύλλας 12: «...ἡ περὶ τὰ μηχανήματα πραγματεία ζεύγεσι μυρίοις ὀρίκοις ἐχορηγεῖτο, καθ' ἡμέραν ἐνεργοῖς οὔσι πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν. Ἐπιλειπούσης δὲ τῆς ὕλης διὰ τὸ κόπτεσθαι πολλὰ τῶν ἔργων περικλώμενα τοῖς αὐτῶν βρίθεσι καὶ πυρπολεῖσθαι βαλλόμενα συνεχῶς ὑπὸ τῶν πολεμίων, ἐπεχείρησε τοῖς ἱεροῖς ἄλσεσι, καὶ τὴν τε ἀκαδήμειαν ἔκειρε δενδροφορωτάτην προαστείων οὔσαν καὶ τὸ Λύκειον».

19. Αριστοτ., Αθ. Πολ. 60: «καὶ εἴ τις ἐξορύξειν ἐλαίαν μορίαν ἢ κατάξειεν, ἔκρινεν ἢ ἐξ' Αρείου πάγου βουλή, καὶ εἴ του καταγνοίη, θανάτῳ τοῦτον ἐζημίουν».

20. Λυσίας, Περί του σηκού απολογία VII 41: «...πάντων γὰρ ἀθλιώτατος ἂν γενοίμην, εἰ φυγὰς ἀδίκως καταστήσομαι...».

21. Δημοσθ. 43, 72: «Ὁ μὲν νόμος οὕτως ἰσχυρός».

22. Δημοσθ. 43, 71: «ΝΟΜΟΣ: Ἐὰν τις ἐλάαν Ἀθήνησιν ἐξορύττ', ἐὰν μὴ εἰς ἱερὸν Ἀθηναίων δημόσιον ἢ δημοτικόν, ἢ ἑαυτῷ χρῆσθαι μέχρι δυοῖν ἐλάαιν τοῦ ἐνιαυτοῦ

ψιμο έως δύο δέντρων τον χρόνο για θρησκευτικές και για ιδιωτικές χρήσεις. Εάν κάποιος ξερίζωνε επιπλέον δέντρα, του επιβαλλόταν πρόστιμο εκατό δραχμών για το καθένα, απ' το οποίο η δεκάτη ανήκε στη θεά. Θα πλήρωνε επίσης άλλες εκατό δραχμές για κάθε δέντρο σ' αυτόν που έκανε την καταγγελία. Είναι εμφανές ότι το πρόστιμο ήταν υψηλότατο, λαμβανομένου υπόψιν ότι το ημερομίσθιο της εποχής ήταν περίπου 1,5 δραχμή.

Ο κότινος της Ολυμπίας και η σχέση της αγριελιάς με τον Ηρακλή

Η αγριελιά της Ολυμπίας, ο κότινος, από τα κλαδιά του οποίου προέρχονταν τα στεφάνια των ολυμπιονικών²³, φυτεύτηκε στην Ολυμπία από τον Ηρακλή, ο οποίος την μετέφερε από τη γη των Υπερβορείων, που βρισκόταν πέρα από το Βορρά²⁴. Οι Υπερβόρειοι δεν δέχθηκαν ανεπιφύλακτα το αίτημα του ημίθεου, αλλά τελικά ο Ηρακλής κατάφερε να τους πείσει²⁵. Σκοπός του Ηρακλή ήταν να χρησιμοποιήσει το δένδρο, για να δώσει σκιά στο ιερό του Διός και στεφάνια για τους νικητές²⁶.

ἐκάστου, ἢ ἐπὶ ἀποθανόντα δέη χρήσασθαι, ὀφείλειν ἑκατὸν δραχμὰς τῷ δημοσίῳ τῆς ἐλάας ἐκάστης, τὸ δὲ ἐπιδέκατον τούτου τῆς θεοῦ εἶναι. Ὅφειλέτω δὲ καὶ τῷ ἰδιώτῃ τῷ ἐπεξιόντι ἑκατὸν δραχμὰς καθ' ἐκάστην ἐλάαν. Τὰς δὲ δίκας εἶναι περὶ τούτων πρὸς τοὺς ἄρχοντας, ὧν ἕκαστοι δικασταὶ εἰσὶ. Πρυτανεῖα δὲ τιθέτω ὁ διώκων τοῦ αὐτοῦ μέρους. Ὅτου δ' ἂν καταγνωσθῇ, ἐγγραφόντων οἱ ἄρχοντες, πρὸς οὓς ἂν ἡ ἡ δίκη, τοῖς πράκτορσιν, ὃ τῷ δημοσίῳ γίγνεται. Ὁ δὲ τῇ θεῷ γίγνεται, τοῖς ταμίαις τῶν τῆς θεοῦ. Ἐὰν δὲ μὴ ἐγγράφωσιν, αὐτοὶ ὀφειλόντων».

23. Πίνδ., Ολ. III 11-34: «...ἀτρεκῆς Ἑλλανοδίκας γλεφάρων Αἰτωλὸς ἀνὴρ ὑψόθεν ἀμφὶ κόμαισι βάλη γλαυκόχροα κόσμον ἐλαίας, τὰν ποτε Ἴστρου ἀπὸ σκιαρᾶν παγᾶν ἔνεικεν Ἀμφιτρυωνιάδας, μνᾶμα τῶν Οὐλυμπία κάλλιστον ἀέθλων...». Αριστοφ., Πλούτ. 582 κ.ε.: «εἰ γὰρ ἐπλούτει, πῶς ἂν ποιῶν τὸν Ὀλυμπικὸν αὐτὸς ἀγῶνα ἵνα τοὺς Ἕλληνας ἅπαντας αἰεὶ δι' ἔτους πέμπτου ξυναγείρει, ἀνεκήρυττεν τῶν ἀσκητῶν τοὺς νικῶντας στεφανώσας κοτίνου στεφάνῳ; καίτοι χρυσῷ μᾶλλον ἐχρῆν, εἴπερ ἐπλούτει...ἀλλὰ σὲ γ' ὁ Ζεὺς ἐξολέσειεν κοτίνου στεφάνῳ στεφανώσας». Πλίν. HN XV 19. Αριστοτ., Περί Θαυμασίων Ακουσμάτων 834α, 12 κ.ε.: «Ταύτης πάντα τὰ φύλλα ταῖς λοιπαῖς ἐλαίαις ἐνάντια πέφυκεν. Ἐξω γὰρ ἄλλ' οὐκ ἐντὸς ἔχει τὰ χλωρά. Ἀφήσιν τε τοὺς πτόρθους ὥσπερ ἡ μύρτος εἰς τοὺς στεφάνους συμμετρῶς. Ἀπὸ ταύτης φυτὸν λαβὼν ὁ Ἡρακλῆς ἐφύτευσεν Ὀλυμπίασιν, ἀφ' ἧς οἱ στέφανοι τοῖς ἀθληταῖς δίδονται».

24. Πaus., V 7, 7: «Κομισθῆναι δὲ ἐκ τῆς Ὑπερβορέων γῆς τὸν κότινόν φασιν ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους ἐς Ἕλληνας, εἶναι δὲ ἀνθρώπους οἱ ὑπὲρ τὸν ἄνεμον οἰκοῦσι τὸν Βορέαν».

25. Πίνδ., Ολ. III 16 κ.ε.: «...δᾶμον Ὑπερβορείων πείσας Ἀπόλλωνος θεράποντα λόγῳ».

26. Πίνδ., Ολ. 3, 17 κ.ε.: «Πιστὰ φρονέων Διὸς αἵτει πανδόκῳ ἄλσει σκιαρόν τε φύτευμα ξυνὸν ἀνθρώποις στέφανόν τ' ἀρετάν».

Σύμφωνα με τον Πausανία, ο κότινος πρωτοφύτρωσε στην Ολυμπία παρά τον Αλφειό²⁷.

Η αγριελιά, από την οποία έκοβαν τα κλαδιά για τα στεφάνια των ολυμπιονικών, ήταν συγκεκριμένη. Ονομαζόταν για το λόγο αυτό «ελαία καλλιστέφανος» και βρισκόταν κοντά στον βωμό των Καλλιστεφάνων Νυμφών²⁸, παρά τον οπισθόδομο του ναού του Διός²⁹. Ένα αμφιθαλές παιδί (ένα παιδί δηλαδή που ζούσαν και οι δύο γονείς του) έκοβε από την αγριελιά αυτή κλαδιά για τα στεφάνια των ολυμπιονικών με χρυσό μαχαίρι. Τα κλαδιά πλέκονταν και δένονταν με ταινία από ξανθό έριον.

Κατά τη μυθική ίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων δόθηκε στεφάνι κοτί-νου στον νικητή. Η ίδρυση των αγώνων αποδίδεται στους Κουρήτες, στους οποίους ανέθεσε η Ρέα, κρυφά από τον τεκνοφάγο Κρόνο, τη φύλαξη του παιδιού τους, του Διός. Οι πέντε Κουρήτες ήλθαν στην Ολυμπία από την Ίδη της Κρήτης. Ο πρεσβύτερος Κουρήτης, ο Ηρακλής (όχι ο ημίθεος), έβα-λε τους αδελφούς του, χάριν παιδιάς, να συναγωνιστούν στο τρέξιμο και στεφάνωσε τον νικητή με κλάδο κοτίνου³⁰. Οι αγριελιές εκεί, λέγεται, ήταν τόσο πολυάριθμες, ώστε για να κοιμηθούν έστρώσαν χλωρά φυλλώματα απ' αυτές³¹. Στον Κουρήτη Ηρακλή λοιπόν αποδίδεται η ίδρυση των αγώνων, η ονομασία τους Ολύμπια και η πεντετηρική³² - από τους πέντε αδελφούς - καθιέρωσή τους.

Παρόλα αυτά, δεν απονεμόταν κότινος στις έξι πρώτες Ολυμπιάδες. Από την 7η Ολυμπιάδα του 752 π. Χ. και όσο υπήρχαν Ολυμπιακοί Αγώνες, σύμφωνα με χρησμό της Πυθίας, απονεμόταν ο κότινος. Ο χρησμός που δό-θηκε στον βασιλιά Ίφιτο έλεγε ότι το δένδρο, από το οποίο έπρεπε να πλέ-

27. Πaus. V 14, 3: «...ἀναφῦναι πρώτῳ κότινον ἐπὶ τῷ Ἀλφειῷ...».

28. Πausανίας, 5.15.3: «τούτου πλησίον τοῦ κοτίνου πεποιήται Νύμφαις βωμὸς Καλλιστεφάνους ὀνομάζουσι καὶ ταύτας».

29. Πaus. V 15, 3: «Κατὰ δὲ τὸν ὀπισθόδομον μάλιστα ἐστὶν ἐν δεξιᾷ πεφυκὼς κό-τινος. Καλεῖται δὲ ἐλαία καλλιστέφανος, καὶ τοῖς νικῶσι τὰ Ὀλύμπια κατέστηκεν ἀπ' αὐτῆς δίδοσθαι τοὺς στεφάνους».

30. Πaus. V 7, 6: «Τὸν δὲ Ἡρακλέα παίζοντα συμβαλεῖν τοὺς ἀδελφοὺς εἰς ἄμιλ-λαν δρόμου καὶ τὸν νικήσαντα ἐξ αὐτῶν κλάδῳ στεφανῶσαι κοτίνου».

31. Πaus. V 7, 7: «Παρεῖναι δὲ αὐτοῖς πολὺν δὴ τι οὕτω τὸν κότινον ὥς τὰ χλωρὰ ἔτι τῶν φύλλων ὑπεστρώσαι σφᾶς καθεύδοντας».

32. Δηλαδή στην αρχή του πέμπτου έτους, ανά τετραετία.

κονται τα στεφάνια ήταν μια άγρια ελιά, τυλιγμένη με ιστό αράχνης. Ο Ίφιτος επέστρεψε στην Ολυμπία και ανάμεσα στις πολυάριθμες αγριελιές βρήκε μια που είχε τέτοιο ιστό και γύρω της οικοδόμησε το ιερό. Ο πρώτος που στεφανώθηκε με κότινο ήταν ο Μεσσήνιος Διοκλής, νικητής στον αγώνα σταδίου της έβδομης Ολυμπιάδας³³.

Τα στεφάνια πριν από την απονομή τοποθετούνταν αρχικά πάνω σε επίχαλκο τρίποδα, ο οποίος στα χρόνια του Πausanias φυλασσόταν στο ναό του Διός, ενώ από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής τοποθετούνταν πάνω σε πολύτιμη χρυσελεφάντινη τράπεζα, διακοσμημένη με ποικίλες παραστάσεις³⁴. Η τράπεζα αυτή ήταν έργο του Κολώτη, μαθητή και βοηθού του Φειδία στην κατασκευή του χρυσελεφάντινου αγάλματος του Διός. Τα στεφάνια αυτά, όταν οι ολυμπιονίκες επέστρεφαν στην πατρίδα τους, τα ανέθεταν συνήθως στους ναούς των πολιούχων θεών.

Το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Ολυμπίου Διός, έργο του Φειδία και ένα από τα Επτά Θαύματα του κόσμου, τον απεικόνιζε στεφανωμένο με ελιά³⁵. Από το στοιχείο αυτό, από το γεγονός ότι οι νικητές στεφανώνονταν με κότινο και από την πληροφορία ότι μέσα στο ιερό αλλά και κοντά στον ναό υπήρχαν αγριελιές, προκύπτει ότι, αντίθετα από τα άλλα ιερά του Διός, στην Ολυμπία το ιερό του δέντρο δεν ήταν η βελανιδιά, αλλά η αγριελιά, ο κότινος. Η κεφαλή του αγάλματος αυτού απεικονίζεται σε νομίσματα της Ήλιδος, στεφανωμένη όπως και το χρυσελεφάντινο πρότυπό της με στεφάνι ελιάς και όχι δάφνης, όπως εσφαλμένα έχει χαρακτηριστεί³⁶ (εικ. 4).

Στις γιορτές που τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια στην Ολυμπία προς τιμήν της Ήρας γινόταν αγώνας δρόμου παρθένων. Το έπαθλο ήταν ομοίως ένα στεφάνι από κλαδί ελιάς³⁷.

33. Φλέγων Τραλ., Αποσπ. 1, 10: «καὶ ἐστέφετο μὲν οὐδεὶς ἐπὶ πέντε ὀλυμπιάδας, τῇ δὲ ἕκτη ἔδοξεν αὐτοῖς μαντεύσασθαι, εἰ στέμματα περιθῶσι τοῖς νικῶσι, καὶ πέμπουσι τὸν βασιλέα Ἴφιτον εἰς θεοῦ. Ὁ δὲ θεὸς ἔφη τάδε: Ἴφιτε, μήλειον καρπὸν μὴ θῆς ἐπὶ νύκῃ, ἀλλὰ τὸν ἄγριον ἀμφιτίθει καρπῶδη ἔλαιον, ὃς νῦν ἀμφέχεται λεπτοῖσιν ὑφάσμασιν ἀράχνης. Παραγενόμενος οὖν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, πολλῶν ἐν τῷ τεμένει κοτίνων ὄντων, εὐρὼν ἓνα περιεχόμενον ἀραχνίῳ περιωκοδόμησεν αὐτόν, καὶ τοῖς νικῶσιν ἐκ τούτου ἐδόθη ὁ στέφανος. Πρῶτος δ' ἐστεφανώθη Δαικλῆς Μεσσήνιος, ὃς τῇ ἑβδόμῃ ὀλυμπιάδι στάδιον ἐνίκη».

34. Πaus. V 12, 5· V 20, 1-3.

35. Πaus. V 11, 1: «Στέφανος δὲ ἐπὶ κεφαλῇ μεμνημένος ἐλαίας κλῶνας».

36. Π.χ. C.M. Kraay - M. Hirmer, *Greek Coins*, N. Υόρκη 1966, σ. 343.

37. Πaus. V 16, 3.

Η σχέση του Ηρακλή με την αγριελιά διαπιστώνεται, εκτός από την μεταφορά της από τους Υπερβορείους στην Ολυμπία, και από την επιλογή του ξύλου της για να κατασκευάσει το ρόπαλό του, το οποίο στο εξής δεν αποχωριζόταν (εικ. 5). Το όπλο αυτό ταυτίστηκε με τον ημίθεο και αποτέλεσε σύμβολό του³⁸. Καθ' οδόν από τις Μυκήνες προς τη Νεμέα για την εξόντωση του λιονταριού, ο Ηρακλής περνώντας από τις Κλεωνές βρήκε στον δρόμο μία αγριελιά, την ξερίζωσε, έκοψε τα κλαδιά και τις ρίζες και έτσι κατασκεύασε το τρομερό του ρόπαλο. Σύμφωνα με άλλη παράδοση ο Ηρακλής κατασκεύασε το ρόπαλό του από μία αγριελιά που είχε βρει κοντά στον Σαρωνικό κόλπο³⁹. Στην αγορά της Τροιζήνας, στο άγαλμα του Ερμή Πολύγιου, λέγεται ότι είχε ακουμπήσει ο Ηρακλής το ρόπαλό του και αυτό ρίζωσε και ξαναβλάστησε και ήταν ακόμη και στα χρόνια του Πausανία φυτρωμένη εκεί η αγριελιά που βλάστησε από το ρόπαλο⁴⁰.

Η ιερή ελιά της Δήλου

Εκτός από την Ακρόπολη των Αθηνών και την Άλτη της Ολυμπίας, ιερή ελιά υπήρχε και στη Δήλο. Η ελιά, που ήταν φυτρωμένη επί του σήματος των Υπερβορείων Παρθένων, Λαοδίκης και Υπερόχης, στην ΒΑ γωνία του Κεράτινου βωμού της Δήλου, συνδεόταν με σημαντικές παραδόσεις και τελετές.

Η ιερότητά της οφείλεται στην παρουσία της κατά τη γέννηση του Απόλλωνος. Κατά μία εκδοχή του μύθου αυτού, η Λητώ δεν στηρίχθηκε μόνο σε φοίνικα, όταν γεννούσε, αλλά και σε ελιά⁴¹. Αυτής της ελιάς τα φύλλα, κατά τη στιγμή της γέννησης του Απόλλωνος, έγιναν χρυσά⁴².

38. Παλ. Ανθολ. IX 237: «Βουκόλε, πρὸς τῷ Πανός, ὁ φήγιμος, εἶπέ, κολοσσός οὔτος, ὅτω σπένδεις τὸ γλάγος, ἔστι τίνος; -Τῷ λειοντοπάλα Τιρυνθίῳ. Οὐ δὲ τὰ τόξα, νήπιε, καὶ σκυτάλην ἀγριέλαιον ὀρής;».

39. Πaus. II 31, 10: «Τὸν δὲ Ἡρακλέα λέγουσιν ἀνευρόντα τὸν πρὸς τῇ Σαρωνίδι κότινον ἀπὸ τούτου τεμεῖν ρόπαλον».

40. Πaus. II 31, 10: «Καὶ Ἑρμῆς ἐνταῦθά ἐστι πολύγιος καλούμενος. Πρὸς τούτῳ τῷ ἀγάλματι τὸ ρόπαλον θεῖναι φασιν Ἡρακλέα. Καὶ (ἦν γὰρ κοτίνου) τοῦτο μὲν, ὅτω πιστά, ἐνέφυ τῇ γῇ καὶ ἀνεβλάστησεν αὐθις καὶ ἔστιν ὁ κότινος πεφυκώς ἔτι».

41. Για την ελιά της Δήλου γενικά βλ. Καλλίμ., Ὑμν. Δήλ. IV 262. Ευριπ., Ἰφιγ. εν Ταύρ. 1102. Πaus. VIII 23, 5.

42. Καλλίμ., Ὑμν. Δήλ. IV 262: «χρύσειον δ' ἐκόμησε γενέθλιον ἔρνος ἐλαίης...».

Ο Καλλίμαχος ονομάζει την ελιά αυτή γενέθλιον ἔρνος ἐλαίης (γενέθλιο βλαστάρι ελιάς). Οι Υπερβόρειες παρθένες είναι ζεύγος Ειλειθυιών, δηλ. θεοτήτων που διευκολύνουν τον τοκετό και έτσι η ελιά τους μπορεί να ονομαστεί γενέθλιος, αλλά η ελιά της Δήλου δεν συνάπτεται μόνο προς τη γέννηση του Απόλλωνος, αλλά λατρευόταν και ως επιτάφια, επί του σήματος των Υπερβορείων παρθένων, με εμφανή δηλαδή χθόνια ιδιότητα. Η παρουσία της ελιάς στη γέννηση του Απόλλωνος επιβεβαιώνεται και από αντίστοιχη τοπική παράδοση της Εφέσου⁴³.

Η ιερή ελιά της Δήλου σχετίζεται, σύμφωνα με τις πηγές, με έναν παράξενο χορό. Ο Καλλίμαχος⁴⁴ περιγράφει τον χορό αυτό, που ονομάστηκε γέρανος λόγω της ομοιότητας των βημάτων του προς τις κινήσεις των πουλιών αυτών. Τον πρωτοχόρεψε ο Θησεάς μαζί με τους νέους και τις νέες μετά τη σωτηρία τους από τον Μινώταυρο, όταν στάθμευσε στη Δήλο⁴⁵. Στη συνέχεια τον χόρευαν οι ναυτικοί που προσέγγιζαν στη Δήλο. Περιέτρεχαν τον κεράτινο βωμό με τα χέρια δεμένα πίσω και ενώ μαστιγώνονταν, δάγκωναν τον κορμό της ιερής ελιάς. Ποιό μυθικό γεγονός αναβιώνει ο μοναδικά παράξενος αυτός χορός είναι άγνωστο, φαίνεται όμως ότι κατάγεται από κάποια πανάρχαια παράδοση δενδρόλατρειας.

Άλλες ιερές ελιές

Πέρα από την ιερή ελιά της Ακρόπολης, τον κότινο της Ολυμπίας και την ιερή ελιά της Δήλου, που ήταν οι πλέον σεβαστές ιερές ελιές και αποτελούσαν αντικείμενα πανελλήνιας λατρείας, οι πηγές αναφέρουν μερικές ακόμη περιπτώσεις ιερών δένδρων ελιάς, τα οποία, αν και δεν έχαιραν πανελλήνιας λατρείας, ήταν σε τοπικό επίπεδο ιδιαιτέρως σεβαστά, καθώς είτε συν-

43. Tac. Ann. III 61: "*Primi omnium ephesii adiere, memorantes non, ut vulgus crederet, Dianam atque Apollinem Delo genitos: esse apud se Cenchreum amnem, lucum Ortygiam, ubi Latonam partu gravidam et oleae, quae tum etiam maneat, adnisam edidisse ea numina, deorumque monitu sacratum nemus...*" και Στράβων XIV, C 640.

44. Ύμν. Δήλ. IV 316 κ.ε.: «... κύκλιον ὠρχήσαντο, χ' ἰροῦ δ' ἠγήσατο Θησεύς».

45. Πλούτ., Θησ. 11: «Ἐκ δὲ τῆς Κρήτης ἀποπλέων εἰς Δήλον κατέσχε καὶ τῷ θεῷ θύσας καὶ ἀναθεῖς τὸ ἀφροδίσιον ὃ παρὰ τῆς Ἀριάδνης ἔλαβεν, ἐχόρυσσε μετὰ τὸν ἡϊθέων χορείαν ἣν ἔτι νῦν ἐπιτελεῖν Δηλίους λέγουσι, μίμημα τῶν ἐν τινι ρυθμῷ παραλλάξεις καὶ ἀνελίξεις ἔχοντι γιγνομένην. Καλεῖται δὲ τὸ γένος τοῦτο τῆς χορείας ὑπὸ Δηλίων γέρανος...».

δέονταν με θρησκευτικά γεγονότα σημαντικά για τις αντίστοιχες περιοχές, είτε θαυμάζονταν για κάποια ιδιότητά τους, π.χ. την ηλικία τους.

Στην αγορά των Μεγάρων υπήρχε αγριελιά από τα ηρωικά χρόνια⁴⁶.

Κοντά στην Τροιζήνα υπήρχε μια αγριελιά, που λεγόταν «ράχος στρεπτός». Οι Τροιζήνιοι, γράφει ο Πausanias, ονόμαζαν ράχους όλα τα άκαρπα είδη ελιάς, τον κότινο, τη φυλία και τον έλαιον. Στρεπτή ονομαζόταν αυτή η αγριελιά, γιατί σ' αυτή μπερδεύτηκαν τα ηνία του Ιππόλυτου και ανετράπη το άρμα του⁴⁷.

Στην Επιδαυρία υπήρχε μια ελιά που ονομαζόταν Στρεπτή, την οποία, κατά την παράδοση, έστριψε ο Ηρακλής με το χέρι του, ίσως για να σηματοδοτήσει τα όρια μεταξύ Επιδαύρου και Ασίνης⁴⁸.

Στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα⁴⁹ υπήρχε ιερό άλσος περιφραγμένο. Σ' αυτό μεταξύ άλλων δένδρων υπήρχαν μία ελιά και μία βελανιδιά, φυτωμένες από κοινή ρίζα, χωρίς αυτό να αποτελεί ανθρώπινη επέμβαση.

Στην Επίδαυρο Λιμηρά υπήρχαν βωμοί του Ασκληπιού και γύρω απ' αυτούς ελιές⁵⁰.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

46. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 2: «...ὅπερ καὶ περὶ τὸν κότινον συνέβη τὸν ἐν Μεγάρῳ τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ· οὗ καὶ ἐκκοπέντος λόγιον ἦν ἀλῶναι καὶ διαρπασθῆναι τὴν πόλιν, ὥσπερ ἐγένετο... Ἐν τούτῳ γὰρ διασχιζομένῳ κνημίδες εὐρέθησαν καὶ ἄλλ' ἅττα τῆς ἀττικῆς (σκευῆς) κρεμαστὰ (ὃ ἐστὶν ἐν κοτίνῳ) οὗ ἀνετέθη τὸ πρῶτον ἐγκοιλανθέντος». Πλίν. XVI 199: "Megaris diu stetit oleaster in foro, cui viri fortes adfixerant arma, quae cortice ambiente aetas longa accultaverat, fuitque arbor illa fatalis excidio urbis praemonitae araculo, cum arbor arma peperisset, quod succisae accidit ocreis galeisque intus repertis".

47. Πaus. II 32, 10: «Ἐπὶ θάλασσαν δὲ τὴν Ψιφαίαν πορευομένοις κότινος πέφυκεν ὀνομαζόμενος ῥάχος στρεπτός. Ῥάχους μὲν δὴ καλοῦσι Τροιζήνιοι πᾶν ὅσον ἄκαρπον ἐλαίας, κότινον καὶ φυλίαν καὶ ἔλαιον· στρεπτόν δὲ ἐπονομάζουσι τοῦτον, ὅτι ἐνισχεθεισῶν αὐτῶ τῶν ἡνίων ἀνετράπη τοῦ Ἰπολύτου τὸ ἄρμα».

48. Πaus. II 28, 2: «Ἐς δὲ τὸ ὄρος ἀνιοῦσι τὸ Κόρυφον, ἔστι καθ' ὁδὸν Στρεπτῆς καλουμένης ἐλαίας φυτόν, αἰτίου περιγαγόντος τῇ χειρὶ τοῦ Ἡρακλέους ἐς τοῦτο τὸ σχῆμα. Εἰ δὲ καὶ Ἀσιναίοις τοῖς ἐν τῇ Ἀργολίδι ἔθηκεν ὄρον τοῦτον, οὐκ ἂν ἔγωγε εἰδείην...».

49. Πaus. VIII 37, 10: «Ἐπεὶ δὲ τὸ καλούμενον μέγαρόν ἐστιν ἄλσος τῆς Δεσποίνης ἱερὸν θριγκῶ λίθων περιεχόμενον, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ δένδρα καὶ ἄλλα καὶ ἐλαία καὶ πρίνος ἐκ ρίζης μιᾶς πεφύκασιν. Τοῦτο οὐ γεωργοῦ σοφίας ἐστὶν ἔργον».

50. Πaus. III, 23, 7: «...βωμοὶ τέ εἰσιν Ἀσκληπιοῦ καὶ ἐλαῖαι περὶ αὐτοὺς πεφύκασιν».

Αλλά και στη Λίνδο της Ρόδου, στο εκεί ιερό της Αθηνάς, υπήρχαν ιερές ελιές⁵¹. Οι Ρόδιοι μάλιστα θεωρούσαν ότι η λατρεία της Αθηνάς στη Λίνδο είναι παλαιότερη από τη λατρεία της στην Αθήνα⁵².

Στο Σαμικό Τριφυλίας υπήρχε ιερό άλσος από αγριελιές αφιερωμένο στον Σάμιο Ποσειδῶνα. Την επιμέλειά του είχαν οι Μακίστιοι, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι και με την αναγγελία της ολυμπιακής εκεχειρίας⁵³.

Μία φάλαγγα της Αργούς από ξύλο κοτίνου, που τοποθετήθηκε ως σήμα πάνω στον τύμβο του Ίδμονος, στην χώρα των Μαριανδινών, βλάστησε και έγινε δένδρο⁵⁴. Γύρω από αυτό το δέντρο αναπτύχθηκε αργότερα η πόλη που ιδρύθηκε εκεί, η Ηράκλεια Βιθυνίας.

Με ανάλογο τρόπο ρίζωσε στη γη και βλάστησε, όπως είδαμε παραπάνω, και το ρόπαλο του Ηρακλή, που επίσης ήταν κατασκευασμένο από ξύλο αγριελιάς, όταν ο ήρωας το στήριξε στο άγαλμα του Πολύγιου Ερμή, που βρισκόταν στην αγορά της Τροιζήνας· η αγριελιά που φύτρωσε με αυτό τον τρόπο, υπήρχε ακόμη στην εποχή του Πausανία, τον 2ο αι. μ.Χ.⁵⁵.

Στη Μίλητο υπήρχε ιερή ελιά, η οποία μάλιστα ξαναβλάστησε, όπως η ιερή ελιά της Αθήνας, μετά από πυρπόλησή της⁵⁶.

Η ελιά και το λάδι στη λατρευτική τελετουργία

Πέρα από τις συγκεκριμένες ιερές ελιές που προαναφέραμε, οι οποίες ήταν αντικείμενα ιδιαίτερου θρησκευτικού σεβασμού για τους αρχαίους Έλληνες, ιερότητα χαρακτήριζε όλα τα ελαιόδεντρα⁵⁷.

51. Ανθολ. Παλ. XV 11.

52. Πίνδ., Ολ. VII 42 κ.ε.: «...ὥς ἂν θεᾷ πρῶτοι κτίσαιεν / βωμὸν ἐναργέα, καὶ σεμνὰν θυσίαν θέμενοι...».

53. Στράβων, Γεωγραφικά 8, 3, 13: «...καὶ τὸ Σαμικὸν μετὰ ταῦτα, ὅπου τὸ μάλιστα τιμώμενον τοῦ Σαμίου Ποσειδῶνος ἱερὸν· ἔστι δ' ἄλσος ἀγριελαίων πλέων· ἐπεμελοῦντο δ' αὐτοῦ Μακίστιοι· οὗτοι δὲ καὶ τὴν ἐκεχειρίαν ἐπήγγελλον, ἣν καλοῦσι Σάμιον».

54. Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά II 841 κ.ε.: «καὶ δὴ τοι κέχυται τοῦδ' ἀνέρος ἐν χθονὶ κείνῃ τύμβος, σῆμα δ' ἔπεστι καὶ ὀψιγόνοισιν ιδέσθαι, νήιος ἐκ κοτίνιο φάλαγξ, θαλέθει δέ τε φύλλοις, ἄκρης τυτθὸν ἔνερθ' Ἀχερουσίδος».

55. Πausανίας II, 31, 10.

56. Ηρακλείδης Ποντικός 50, 9· Αθήναιος XII 523f.

57. Αυτή η αντίληψη διατηρείται και στην εποχή μας. Στην Κύπρο, αφού λειτουργήσουν στην εκκλησία ξεραμένα φύλλα ελιάς, τα χρησιμοποιούν ως θυμίαμα αντί για λιβάνι.

Οι ικέτες στην αρχαιότητα κρατούσαν κλάδους ελιάς. Ο Θησέας πριν το ταξίδι του στην Κρήτη έκοψε κλαδί ελιάς ως ικετηρία προς τον Απόλλωνα⁵⁸. Οι ασθενείς που επικαλούνταν τη βοήθεια του Ασκληπιού, αφού θυσίαζαν ένα ζώο στον Απόλλωνα στεφανωμένοι με δάφνινα στεφάνια, πρόσφεραν πίττες σε διάφορους άλλους θεούς, στεφανωμένοι με στεφάνια ελιάς⁵⁹.

Στην εορτή των Δαφνηφορίων στη Θήβα γινόταν τελετουργική πομπή, στην οποία ένα κομμάτι ξύλου ελιάς στεφανωμένο με δάφνη και διακοσμημένο με άλλα λατρευτικά στοιχεία βρισκόταν στην κεφαλή της πομπής⁶⁰.

Κατά τις θερινές εορτές των Θαργηλίων και τις φθινοπωρινές των Πυανεσίων προς τιμήν του Απόλλωνος, πομπές παιδιών κρατώντας την *Ειρεσιώνη*, κλαδί ελιάς τυλιγμένο με μαλλιά και φορτωμένο με διάφορες απαρχές (καρπούς, ψωμί, μικρά αγγεία με λάδι, μέλι κ.ά.), περιέρχονταν την πόλη τραγουδώντας το τραγούδι της *Ειρεσιώνης*, που φέρνει την αφθονία. Το έθιμο αυτό καταγόταν από την εποχή του Θησέα⁶¹.

Στην Ολυμπία μία φορά τον μήνα οι Ηλείοι θυσίαζαν σ' όλους τους βωμούς, βάζοντας πάνω τους μεταξύ άλλων κλαδιά ελιάς⁶².

Οι πηγές αναφέρουν ξόανα θεοτήτων από ξύλο ελιάς, από τα οποία θεωρείται ότι πηγάζει ενέργεια που αναζωογονεί τη φύση και φέρνει καρποφορία και τα οποία συνδέονται με διάφορες παράδοξες παραδόσεις.

Ενδεικτική είναι η πληροφορία για τον Επιμενίδα, που αναφέρει ο Πλούτ., Σόλων 12, 12: «Επιμενίδης μὲν οὖν μάλιστα θαυμασθεῖς, καὶ χρημάτων διδόντων πολλὰ καὶ τιμὰς μεγάλας τῶν Ἀθηναίων, οὐδὲν ἢ θαλλόν ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας αἰτησάμενος καὶ λαβὼν ἀπῆλθεν».

58. Πλούτ., Θησ. 18: «...ἔθηκεν ὑπὲρ αὐτῶν τῷ Ἀπόλλωνι τὴν ἰκετηρίαν. Ἦν δὲ κλάδος ἀπὸ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας, ἐρίῳ λευκῷ κατεστεμμένος».

59. Burkert, *ό.π.*, σ. 543.

60. Burkert, *ό.π.*, σ. 543.

61. Πλούτ., Θησ. 22, 10: «Θάψας δὲ τὸν πατέρα (ὁ Θησεύς), τῷ Ἀπόλλωνι τὴν εὐχὴν ἀπεδίδου τῇ ἐβδόμῃ τοῦ Πυανεσιῶνος μηνὸς ἱσταμένου. Ταύτῃ γὰρ ἀνέβησαν εἰς ἄστυ σωθέντες... Τὴν δὲ εἰρεσιώνην ἐκφέρουσι κλάδον ἐλαίας ἐρίῳ μὲν ἀνεστεμμένον, ὥσπερ τότε τὴν ἰκετηρίαν, παντοδαπῶν δὲ ἀνάπλεων καταργμάτων διὰ τὸ λῆξαι τὴν ἀφορίαν ἐπάδοντες. Εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ πίονας ἄρτους καὶ μέλι ἐν κοτύλῃ καὶ ἔλαιον ἀποψήσασθαι καὶ κύλικ' εὐζωρον, ὡς ἂν μεθύουσα καθεύδῃ».

62 Πaus. V 15, 10: «Ἐκάστου δὲ ἅπαξ τοῦ μηνὸς θύουσιν ἐπὶ πάντων Ἡλείοι τῶν κατελεγμένων βωμῶν. Θύουσι δὲ ἀρχαῖόν τινα τρόπον: λιβανωτὸν γὰρ ὁμοῦ πυροῖς μεμαγμένοις μέλιτι θυμιῶσιν ἐπὶ τῶν βωμῶν, τιθέασι δὲ καὶ κλῶνας ἐλαίας ἐπ' αὐτῶν καὶ οἶνω χρῶνται σπονδῇ».

Ο Ηρόδοτος αναφέρει το ακόλουθο γεγονός⁶³. Κάποτε που η γη των Επιδαυρίων είχε πάψει να καρποφορεί, οι Επιδαύριοι ζήτησαν χρησμό από τους Δελφούς, για να εξευμενίσουν το κακό. Η Πυθία τους συμβούλεψε να στήσουν αγάλματα των θεοτήτων της γονιμότητας, της Δαμίας και της Αυξησίας, τα οποία να μην είναι ούτε από χαλκό ούτε από πέτρα, αλλά από ξύλο ήμερης ελιάς. Επειδή όμως την εποχή εκείνη σε κανένα άλλο μέρος της γης, εκτός από την Αττική, δεν υπήρχαν ήμερες ελιές και εκείνες ήταν ιερές, οι Επιδαύριοι παρακάλεσαν τους Αθηναίους να τους επιτρέψουν να κόψουν από τις ιερές ελιές. Οι Αθηναίοι το δέχθηκαν με τον όρο να στέλνουν κάθε χρόνο προσφορές στην Πολιάδα Αθηνά και τον Ερεχθέα.

Κατασκεύασαν λοιπόν και έστησαν τα αγάλματα. Η γη τους άρχισε πάλι να καρποφορεί και αυτοί ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους προς τις θεότητες της Αθήνας. Οι Αιγινήτες όμως, υπήκοοι τότε των Επιδαυρίων, επαναστάτησαν, άρπαξαν τα αγάλματα αυτά και τα έστησαν στο νησί τους, όπου τους πρόσφεραν λατρεία. Εφόσον όμως κλάπηκαν τα αγάλματα, οι Επιδαύριοι έπαψαν να στέλνουν προσφορές στα ιερά της Αθήνας και παρακίνησαν τους Αθηναίους να τα απαιτήσουν από τους Αιγινήτες. Οι Αθηναίοι έστειλαν ανθρώπους στην Αίγινα και ζήτησαν να πάρουν πίσω τα αγάλματα, αλλά δεν το πέτυχαν. Τότε έστειλαν μία τριήρη με Αθηναίους και προσπάθησαν να αποσπάσουν τα αγάλματα από τα βάρθρα τους για να τα επαναφέρουν στην Αθήνα, εφόσον είχαν γίνει με δικό τους ξύλο. Ενώ πάσχιζαν να τα αποσπάσουν και τα τραβούσαν με σκοινί, τα δυο αγάλματα έπεσαν και γονάτισαν και έμειναν από τότε σ' αυτή τη στάση. Εκείνη τη στιγμή ξέσπασαν βροντές και μαζί μ' αυτές έγινε σεισμός. Οι άντρες που τα έσερναν έχασαν τα λογικά τους και άρχισαν να αλληλοσκοτώνονται σαν εχθροί, ώσπου έμεινε ζωντανός ένας και επέστρεψε στο Φάληρο. Όταν ανήγγειλε την πανωλεθρία, οι γυναίκες των ανδρών που είχαν χαθεί, από την αγανάκτησή τους, τον κάρφωσαν με τις περόνες τους και τον σκότωσαν.

Ο Πausανίας, που πήγε στην Αίγινα στα μέσα του 2ου αι. μ. Χ., είδε τα αγάλματα αυτά και τους πρόσφερε θυσία⁶⁴. Εάν η καταστροφή των Αθηναίων που προσπάθησαν να τα αποσπάσουν χρονολογείται στα μέσα του 7ου αι.

63. Ηρόδ. V 82-87.

64. Πaus. II 30, 4-5: «...εἰδόν τε τὰ ἀγάλματα καὶ ἔθυσά σφισι...».

π. Χ.⁶⁵, τότε στα χρόνια του Πausανία τα ξόανα είχαν ηλικία 800 ετών! Ο Ηρόδοτος αλλά και ο Πausανίας αναφέρουν ότι τα ξόανα αυτά ήταν αντικείμενα μαγικών τελετουργιών, που αποσκοπούσαν στη γονιμότητα της φύσης.

Αλιείς της Μήθυμνας⁶⁶, σύμφωνα με την παράδοση, ανέσυραν με τα δίχτυα τους από τη θάλασσα ένα πρόσωπο φτιαγμένο από ξύλο ελιάς. Παρόλο που έμοιαζε θεϊκό, δεν είχε τα γνωρίσματα κάποιου συγκεκριμένου ελληνικού θεού και φαινόταν ξενικό. Οι Μήθυμναίοι ρώτησαν σχετικά την Πυθία και τους απάντησε να το λατρεύουν ως Διόνυσο Κεφαλήνα. Εκείνοι υπάκουσαν και το τιμούσαν με θυσίες και προσευχές, έστειλαν μάλιστα και ένα χάλκινο ομοίωμά του στους Δελφούς.

Σε διάφορες λατρευτικές τελετές χρησιμοποιούσαν λάδι. Μαζί με άλλα προϊόντα (καρπούς δέντρων και δημητριακών, όσπρια, μέλι, κρασί, γάλα, μαλλί) προσφερόταν ως αναίμακτη θυσία στους θεούς⁶⁷ ή ως προσφορά απαρχών⁶⁸.

Η εξωτερική χρήση του ελαίου στην περιποίηση του ανθρώπινου σώματος είχε το αντίστοιχό της στην περιποίηση των ξοάνων, αγαλμάτων⁶⁹ και ανεικονικών, συμβολικών εικόνων των θεών. Στους Δελφούς έκαναν καθημερινά χοή λαδιού σε μια ιδιαίτερα σεβαστή πέτρα, που κατά την παράδοση ήταν αυτή που η Ρέα είχε σπαργανώσει και είχε δώσει στον Κρόνο να καταπιεί αντί για τον νεογέννητο Δία⁷⁰. Όταν ο Κρόνος εξήμεσε την πέτρα,

65. Ν. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*, Αθήνα 1989, σ. 241.

66. Πaus. Χ 19, 3.

67. Αθήναιος ΧΙ 486α: «Λοιβάσιον κύλιξ, ὥς φησι Κλείταρχος καὶ Νίκανδρος ὁ Θυατειρηνός... ὃ τὸ ἔλαιον ἐπισπένδουσι τοῖς ἱεροῖς...». Πaus. VIII 42, 11: «Τὰ δὲ ἀπὸ τῶν δένδρων τῶν ἡμέρων τὰ τε ἄλλα καὶ ἀμπέλου καρπὸν καὶ μελισσῶν τε κηρία καὶ ἐρίων τὰ μὴ ἐς ἐργασίαν πω ἤκοντα, ἀλλὰ ἔτι ἀνάπλεα τοῦ οἰσύπου, ἃ τιθέασιν ἐπὶ τὸν βωμὸν τὸν ὠκοδομημένον πρὸ τοῦ σπηλαίου, θέντες δὲ καταχέουσιν αὐτῶν ἔλαιον». Αισχύλ., Αγαμ. 94 κ.ε.: «...οὐρανομήκης λαμπὰς ἀνίσχει, φαρμασσομένη χρίσματος ἄγνου...». Στράβων XV 3, 14: «εἰθ' ὑφάπτουσιν ἔλαιον καταχέοντες...».

68. Θεόκρ. V 54.

69. Cic. Verr. II 4, 77.

70. Πaus. Χ 24, 6: «Ἐπαναβάντι δὲ ἀπὸ τοῦ μνήματος (τοῦ Νεοπτολέμου) λίθος ἐστὶν οὐ μέγας. Τούτου καὶ ἔλαιον ὁσημέραι καταχέουσι καὶ κατὰ ἐορτὴν ἐκάστην ἔρια ἐπιτιθέασιν τὰ ἀργά. Ἔστι δὲ καὶ δόξα ἐς αὐτὸν δοθῆναι Κρόνῳ τὸν λίθον ἀντὶ τοῦ παιδός, καὶ ὥς αὖθις ἤμεσεν αὐτὸν ὁ Κρόνος».

ο Δίας την έστησε στους Δελφούς⁷¹. Οι ιερές πέτρες πιστεύεται ότι λατρεύονταν πριν οι άνθρωποι αρχίσουν να λατρεύουν τους γνωστούς θεούς και ειδικά στους Δελφούς ως κατάλοιπο της πανάρχαιας λατρείας της Γαίας. Συνδέθηκαν με αυτούς αργότερα, όταν η θρησκεία εξελίχθηκε στη μαρτυρημένη μορφή της. Οι χοές λαδιού λοιπόν στις ιερές αυτές πέτρες, φαίνεται ότι αποτελούν επιβίωση του πανάρχαιου τρόπου λατρείας τους.

Παρόμοια χρήση είχε το λάδι και σε στήλες ηρώων⁷². Το ίδιο φαίνεται να γίνεται και σε στήλες κοινών θνητών, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις ταφικών ελαιοδοχείων.

Στα ιερά υπήρχαν λύχνοι, ορισμένοι εκ των οποίων ειδικής κατασκευής, ώστε να είναι άσβηστοι, που λειτουργούσαν με λάδι⁷³.

Κλαδιά ελιάς κρατούσαν και οι κήρυκες⁷⁴.

Ο χθόνιος χαρακτήρας της ελιάς⁷⁵

Σύμφωνα με διάφορες τοπικές παραδόσεις πάνω σε τάφους ηρώων υπήρχαν ελιές. Εκτός από την ελιά πάνω στο σήμα των Υπερβορείων παρθένων στη Δήλο⁷⁶, ελιά υπήρχε και στο ηρώον της Ινούς στα Μέγαρα⁷⁷, στον τάφο του μάντη Ίδμονος στην Ηράκλεια της Βιθυνίας⁷⁸, ιερό άλσος με

71. Ησίοδ., Θεογ. 497-500. Bousquet, "Observations sur l' omphalos archaïque de Delphes", BCH 1951, 210 κ.ε.

72. Π.χ. Πλούτ., Αριστ. 21. Είναι εσφαλμένη η άποψη ότι ο Αλέξανδρος στην Τροία άλειψε με λάδι τη στήλη του Αχιλλέως. Βλ. π.χ. A.S. Pease, RE, Oleum, σ. 2467. Ο Πλούταρχος αναφέρει σαφώς επίχριση με λίπος. Πλούτ., Αλέξανδρος 15, 8: «Ἀναβάς δ' εἰς Ἴλιον, ἔθυσσε τῇ Ἀθηνᾷ καὶ τοῖς ἥρωσιν ἔσπεισε. Τὴν δ' Ἀχιλλέως στήλην ἀλειψάμενος λίπα καὶ μετὰ τῶν ἐταίρων συναδραμῶν γυμνός, ὥσπερ ἔθος ἐστίν, ἐστεφάνωσε, μακαρίσας αὐτὸν ὅτι καὶ ζῶν φίλου πιστοῦ καὶ τελευτήσας μεγάλου κήρυκος ἔτυχεν».

73. Πaus. VII 22, 3. Θεόκριτ. 21, 36 κ.ε. Πλούτ., Νουμάς 9. Πλούτ., Σύλλας 13: «τὸν μὲν τῆς θεοῦ λύχνον ἀπεσδηκότα διὰ τὴν σπᾶνιν ἐλαίου...» Αθήν. XV 700d.

74. Αισχύλ., Αγαμέμνων 494: «κῆρυκ' ἀπ' ἀκτῆς τόνδ' ὀρῶ κατάσκιον κλάδοις ἐλαίας».

75. Βλ. γενικά Ν. Κοντολέων, Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας, ό.π., σ. 37 κ.ε.

76. Ηρόδ. IV 34: «...τὸ δὲ σῆμά ἐστι ἔσω ἐς τὸ Ἀρτεμίσιον ἐσιόντι ἀριστερῆς χειρός, ἐπιπέφυκε δὲ οἱ ἐλαίη».

77. Πaus. I 42, 7: «Ἰνοῦς ἐστὶν ἡρώον. Περὶ δὲ αὐτὸ θριγκὸς λίθων. Πefύκασι δ' ἐπ' αὐτῷ καὶ ἐλαῖαι».

78. Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά II 841 κ.ε.

αγριελιές στο ηρώον της Υρνηθούς στην Επιδαυρία⁷⁹ και στην Τέμεσσα της Ν. Ιταλίας υπήρχε «ήρῶον ἀγριελαίοις», αφιερωμένο στον σύντροφο του Οδυσσέα Πολίτη, που δολοφονήθηκε από βαρβάρους⁸⁰. Η ιερή ελιά της Αθήνας βρισκόταν στον τάφο του Ερεχθέως στην Ακρόπολη. Η ελιά αυτή, η οποία είχε καεί το 480 π. Χ. από τους Πέρσες, ξαναβλάστησε την επόμενη μέρα⁸¹. Το θαύμα αυτό ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα ενέργειας προερχόμενης από τον θαμμένο ήρωα Ερεχθέα και ως ένδειξη της ακατάβλητης ζωτικής δύναμης της Αθήνας.

Ο χθόνιος χαρακτήρας των ιερών δέντρων της Αθηνάς μαρτυρείται και από την ονομασία τους *μορίαι*. Η ονομασία αυτή σύμφωνα με μία παράδοση⁸² οφείλεται στον θάνατο (μόρο) του γιου του Ποσειδώνος Αλιρρόθιου, που θέλησε (ή κατ' άλλη εκδοχή τον έστειλε ο Ποσειδών) να τις κόψει, αφού η ελιά ήταν αυτή που έκρινε την πόλη στην Αθηνά και όχι στον πατέρα του. Καθώς ύψωσε τον πέλεκυ για να τις κόψει, ο πέλεκυς τον χτύπησε θανάσι-

79. Πaus. II 28, 3-7. Στο ιερό άλσος της Υρνηθούς, αν κάποιο κλαδί έσπαζε από τα δέντρα, δεν το έπαιρναν στα σπίτια ούτε το χρησιμοποιούσαν για οτιδήποτε, αλλά το θεωρούσαν ιερό και το άφηναν επί τόπου. Πaus. II 28, 7: «Καὶ οἱ ποιήσαντες ἡρῶον τιμᾶς καὶ ἄλλας δεδώκασι καὶ ἐπὶ τοῖς πεφυκόσιν ἐλαίοις, καὶ εἰ δὴ τι ἄλλο δένδρον ἔσω, καθέστηκε νόμος τὰ θραυόμενα μηδένα εἰς οἶκον φέρεσθαι μηδὲ χρᾶσθαι σφισιν εἰς μηδέν, κατὰ χώραν δ' αὐτοῦ λείπουσιν ἱερά εἶναι τῆς Ὑρνηθοῦς».

80. Στράβων, Γεωγρ. VI 1, 5, 6: «Ἔστι δὲ πλησίον τῆς Τεμέσσης ἡρῶον ἀγριελαίοις συνηρηφές Πολίτου τῶν Ὀδυσσέως ἐταίρων, ὃν δολοφονηθέντα ὑπὸ τῶν βαρβάρων γενέσθαι βαρύμηνιν...».

81. Ηρόδ. VIII 55: «Ταύτην ὦν τὴν ἐλαίην ἅμα τῷ ἄλλῳ ἱρῷ κατέλαβε ἐμπρησθῆναι ὑπὸ τῶν βαρβάρων. Δευτέρῃ δὲ ἡμέρῃ ἀπὸ τῆς ἐμπρήσιος Ἀθηναίων οἱ θύειν ὑπὸ βασιλέος κελεύόμενοι ὡς ἀνέβησαν εἰς τὸ ἱρόν, ὥρων βλαστὸν ἐκ τοῦ στελέχεος ὅσον τε πηχυαῖον ἀναδεδραμηκότα». Επίσης, Φιλόχ., FGrHist 328, 67. Πaus. I 27, 2. Θεόφρ. Φυτ. Ιστ. II 3, 3: «οἷον ἐλάα ποτ' ἀποκαυθεῖσα τελέως ἀνεβλάστησεν ὅλη, καὶ αὐτὴ καὶ ἡ θαλία. Ἐν δὲ τῇ Βοιωτίᾳ καταβρωθέντων τῶν ἔρνων ὑπ' ἀττελέβων πάλιν ἀνεβλάστησε». Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή Αρχαιολογία XVI 2: «Ἀθήνησι μὲν ἐν τοῦ γηγενοῦς Ἐρεχθέως τῷ σηκῷ ἱερά τις ὑπ' Ἀθηνᾶς φυτευθεῖσα ἐλαία κατὰ τὴν ἔριν τὴν γενομένην αὐτῇ πρὸς Ποσειδῶνα περὶ τῆς χώρας, ἅμα τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐν τῷ ἱερῷ οὖσιν ἐμπρηθεῖσα ὑπὸ τῶν βαρβάρων ὅτε τῆς ἀκροπόλεως ἐκράτησαν, δευτέρᾳ τῆς ἐμπρήσεως ἡμέρᾳ βλαστὸν ἐκ τοῦ στελέχους ἀνῆκεν ὅσον τε πηχυαῖον, δῆλον ἅπασι ποιῆσαι βουλόμενον τῶν θεῶν ὅτι ταχέως ἑαυτὴν ἡ πόλις ἀναλαβοῦσα βλαστοὺς ἀντὶ τῶν παλαιῶν ἐξοίσει νέους».

82. Σχόλ. Αριστ. Νεφέλ. 1005 και Σούδ. λ. *μορίαι*. Για τη νύμφη Μορίη βλ. Νόννος Διονυσ. 2, 86.

μα και έτσι οι ιερές ελιές ονομάστηκαν μορίες, αφού προκάλεσαν τον θάνατο⁸³.

Πέρα απ' αυτά, ο χθόνιος χαρακτήρας της ελιάς είναι εμφανής και από τη χρήση της στην ταφική τελετουργία. Φύλλα ελιάς τοποθετούνταν πάνω στους νεκρούς⁸⁴, ενώ είναι γνωστός ένας αρχαίος νόμος που απαγόρευε σε όποιον ξερίζωνε ελιά να τη χρησιμοποιήσει σε τελετές ή σε κηδεία⁸⁵. Σε τέσσερις τάφους των Φερών του τέλους του 5ου αι. π. Χ., στους οποίους σώθηκαν πολλά οργανικά υλικά, πράγμα εξαιρετικά σπάνιο για το κλίμα και το έδαφος της πατρίδας μας, οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί πάνω σε παχύ στρώμα από κλωνάρια ελιάς (τάφοι 12, 14, 15, 17)⁸⁶. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό συνέβαινε και σε άλλους τάφους, αλλά δεν διατηρήθηκαν τα υπολείμματα του στρώματος. Στην Πέλλα, σε τρεις τάφους ελληνιστικών χρόνων, βρέθηκαν χρυσά φύλλα ελιάς. Σε δύο απ' αυτά ήταν γραμμένα τα ονόματα των νεκρών (*Ποσειδίππος και Φιλοξένα*) (εικ. 6). Ένα παρόμοιο φύλλο, με επιγραφή μύστης, βρέθηκε σ' έναν ελληνιστικό τάφο στο Αίγιο⁸⁷.

Από την ύπαρξη επομένως της ελιάς σε τάφους ηρώων, την ονομασία μορία αλλά και τη χρήση της στην ταφική πρακτική, οι ειδικοί συμφωνούν για τη χθόνια υπόστασή της, περιορίζοντας προφανώς την έννοια του επιθέτου χθόνιος στο πλαίσιο της ταφικής ή της σχετικής προς το θάνατο ιδιότητας της ελιάς. Αυτό όμως αποτελεί μόνο τη μία πλευρά της χθόνιας φύσης της, την υποχθόνια. Δεν έχει συσχετιστεί ευθέως η θρησκευτική υπόστασή της με την ίδια τη Χθόνα, τη Γαία, θεά των ανεξάντλητων γονιμοποιών και τροφοδοτικών δυνάμεων της φύσης και της ζωής και πρώτη θεά των χρησμών. Η σχέση της με αυτή την πανάρχαια και πανίσχυρη θεά, δηλώνει με τον πιο ευκρινή και αδιαφιλονίκητο τρόπο τη χθόνια φύση της ελιάς, υποχθόνια αλλά και επιχθόνια.

Η σχέση αυτή τεκμηριώνεται πρώτα-πρώτα από τους ιερούς τόπους, στους οποίους βρίσκονταν οι ιερές ελιές. Στο ιερό της Ολυμπίας, όπου ο Ηρακλής επέλεξε να φυτέψει τον κότινο, που έφερε από τους Υπερβορεί-

83. Για μία άλλη ερμηνεία βλ. ενδεικτικά Βαλαβάνης, ό.π. σ. 73.

84. Πλούτ. Λυχ. 27: «...ἐν φοινικίδι καὶ φύλλοις ἐλαίας θέντες τό σῶμα περιέστελλον».

85. Δημοσθ. 43, 71.

86. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, «Τύμβος Φερών», ΑΑΑ XVI (1983), σ. 23-41.

87. Για φύλλα σε τάφους βλ. Π. Χρυσοστόμου, *Μακεδονικοί τάφοι Πέλλας, Ι. Τάφος Β, ο ασύλητος*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 30.

ους, υπήρχε από παλιά λατρεία της Γαίας. Ο Πausanias αναφέρει αρχαιότατο ιερό με βωμό από τέφρα και μαντείο στους πρόποδες του Κρονίου⁸⁸. Κοντά του υπήρχε ναός του Σωσίπολη, τοπικής προστατευτικής θεότητας με μορφή φιδιού, τον οποίο μοιραζόταν με την Ειλείθια, θεά του τοκετού και της μητρότητας⁸⁹. Στην Ακρόπολη των Αθηνών η θέση του ιερού τεμένους της Γης Καρποφόρου προσδιορίζεται από επιγραφή λαξευμένη στο βράχο μεταξύ Παρθενώνος και Ερεχθείου⁹⁰: «Γης καρποφόρου, κατά μαντεϊάν», δηλ. αφιερώθηκε στη Γη Καρποφόρο ύστερα από χρησμό. Στο σημείο αυτό ο Πausanias είδε και άγαλμα της Γης⁹¹. Επίσης, κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης εξωτερικά, υπήρχε αρχαιότατη λατρεία της Γης Κουροτρόφου (που τρέφει παιδιά)⁹². Ότι η Γη ήταν η πρώτη κυρίαρχος του ιερού της Ακρόπολης, φαίνεται και από το γεγονός ότι αυτή γέννησε τον Εριχθόνιο⁹³, που ξεπήδησε από τη Γη με μορφή φιδιού⁹⁴ (όπως και πολλά άλλα όντα που γέννησε η Γη), στον οποίο αποδίδεται η ίδρυση της λατρείας της Αθηνάς στην Ακρόπολη. Στη Δήλο δεν αναφέρεται λατρεία της Γαίας, για ορισμένες όμως από τις ουσιαστικότερες ιδιότητές της, τις οποίες επισημάνουμε ήδη στην Ολυμπία και στην Ακρόπολη, αποδίδονται στη Δήλο, στα ιστορικά χρόνια, τιμές στην Ειλείθια⁹⁵ και την Αρτέμιδα Κουροτρόφο, της οποίας η λατρεία στη Δήλο είναι αρχαιότερη από του Απόλλωνος. Δεν είναι αδικαιολόγητο να αναγνωρίσουμε στις λατρείες αυτές κοινή καταγωγή από μία παλιά λατρεία της θεάς Γης, μητέρας και τροφού, η οποία λόγω της αρχαιότητός της είχε ήδη μετεξελιχθεί στα ιστορικά χρόνια σε Ειλείθια και Κουροτρόφο⁹⁶.

88. Πaus. V 14, 10: «Ἐπὶ δὲ τῷ Γαίῳ καλουμένῳ βωμός ἐστιν ἐπ' αὐτῷ Γῆς, τέφρας καὶ οὗτος. Τὰ δὲ ἔτι ἀρχαιότερα καὶ μαντεῖον τῆς Γῆς αὐτόθι λέγουσιν».

89. Πaus. VI 20, 1-5.

90. Σε απόσταση 9 μ. από τον έβδομο από δυτικά κίονα του Παρθενώνα, προς την κατεύθυνση του Ερεχθείου.

91. Πaus. I 24, 3-4.

92. Πaus. I 22, 3.

93. Πaus. I 2, 6.

94. Πaus. I 24, 7.

95. Πaus. I 18, 5· VIII 21,3. Theodora Hadzisteliou-Price, *Kourotrophos, Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, Leiden 1978, σ. 150 κ.ε.

96. Hadzisteliou-Price, *Kourotrophos*, ό.π., σ. 1 κ.ε., 105 κ.ε., 150 κ.ε.

Η σύνδεση λοιπόν της θρησκευτικής υπόστασης της ελιάς με τη θεά Γη οδηγεί σε πληρέστερη και ορθότερη κατανόηση της ουσίας της ιερότητός της. Η ελιά έχει από τη φύση της ανεξάντλητες δυνάμεις αυτοαναπαραγωγής. Ακόμη κι αν κοπεί σύρριζα, βγάζει πάλι δυνατά νέα βλαστάρια. Η ελιά που έκαψαν οι Πέρσες στην Ακρόπολη ξαναβλάστησε. Η άκαρπη Επιδαύρια γη δίνει πάλι τους καρπούς της, όταν τα δύο αγάλματα από ξύλο ελιάς στήθηκαν εκεί και είναι πασίγνωστο πως το λάδι μπορεί να συντηρήσει κάτι που αλλιώς θα καταστρεφόταν. Η αναπαραγωγική δύναμη της ελιάς, η θαυμαστή αιωνοβιότητά της, η μεγάλη σημασία της για τη διατροφή του ανθρώπου και η δύναμη του ελαίου να συντηρεί, φέρνουν την ελιά κοντά στην ουσία της θεάς Γης, που είναι ανεξάντλητος ζωοδότης και τροφός.

Επιπλέον, η προέλευσή της, σύμφωνα με την παράδοση της Ολυμπίας, είναι από τη γη των Υπερβορείων. Οι κάτοικοι της γης αυτής δεν την παραχώρησαν στον Ηρακλή χωρίς δισταγμούς, αλλά μόνο μετά την επιμονή του. Η ύπαρξή της, σύμφωνα με την παράδοση της Δήλου πάνω στο σήμα των Υπερβορείων παρθένων, που πήγαν εκεί για τη γέννηση του Απόλλωνος, αλλά και η σχέση της στις γιορτές του Απόλλωνος με την ελαΐνη Ειρεσιώνη, την οποία επικαλούνταν για να φέρει την καλή σοδειά, συνδέει στενά την ελιά με τον μυθικό αυτό λαό, που κατοικούσε πέρα από τον Βορρά⁹⁷, σε μια χώρα ιδανική, όπου υπάρχει αφθονία αγαθών, ιδανικό κλίμα, ευτυχία και οι κάτοικοί της είτε είναι εξαιρετικά μακρόβιοι είτε είναι αθάνατοι.

Η ελιά λοιπόν, ως αυτοφυές γέννημα της ιδανικής γης των μακάριων και αθάνατων Υπερβορείων, ως σύμβολο των ανεξάντλητων γονιμοποιών δυνάμεων της Γης, ως διαρκώς ανανεούμενη και αγέραστη τροφοδοτική και ζωοδοτική δύναμη, διαπιστώνουμε ότι καταλήγει να συνδέεται με την ίδια την αθανασία. Στον τάφο του Ερεχθέως ο θαμμένος ήρωας τροφοδοτεί με ζωτική ενέργεια την ιερή ελιά της Αθήνας. Στη Δήλο, όπου οι Υπερβόρειες παρθένοι τάφηκαν, αφού παραμένοντας μακριά απ' την πατρίδα τους έγιναν θνητές, εξακολουθούσαν να ζουν δια της ελιάς που ήταν φυτωμένη στον τάφο τους. Το ίδιο και στους άλλους κοινούς τάφους, τα αειθαλή φυλλώματα της ελιάς εκφράζουν την προσδοκία της αθανασίας, με τη μετάβαση σε μια άλλη ζωή, και το λάδι, που δεν εξαιρέθηκε ποτέ μέσα στις χιλιετίδες από την ταφική τελετουργία, δεν μπορεί παρά να έχει αυτή τη θέση λό-

97. Πaus. V 7, 7: «...οἱ ὑπὲρ τὸν ἄνεμον οἰκοῦσι τὸν Βορέαν...».

γω των ζωοδοτικών, καθαρτικών και συντηρητικών ιδιοτήτων του, για τις οποίες κέρδισε κι αυτό ιερότητα ανάλογη με της ελιάς.

Τοπωνύμια

Πολλές πόλεις και τοποθεσίες στην μητροπολιτική Ελλάδα και τον ευρύτερο χώρο της ελληνικής επιρροής ονομάστηκαν από την ελιά. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες: *Ελαιούς*, δήμος της Αττικής, της Ιπποθωντίδος φυλής⁹⁸. *Ελαιούς* της Θρακικής Χερσονήσου, κοντά στο Σίγειον⁹⁹. *Ελαιός*, τοπωνύμιο στη Μεσσηνία¹⁰⁰. *Ελαία* Αιολίδος, κοντά στην Πέργαμο (σε απόσταση 120 σταδίων)¹⁰¹. *Ελαία* Κρήτης¹⁰², μεταξύ Φαλάσαρνας και Κισσάμου. *Ελάιον* όρος στη Φιγάλεια¹⁰³. *Ελαιούς*, κώμη της Αργολίδος, όπου ο Ηρακλής έθαψε την αθάνατη κεφαλή της Λερναίας Ύδρας¹⁰⁴. *Ελαιούς* ή *Ελαία* Ηπείρου, λιμάνι στη ΝΔ Ήπειρο κοντά στις εκβολές του Αχέροντος. Η περιοχή της ονομάζεται από τον Θουκυδίδη *Ελαιάτις*¹⁰⁵. *Ελαιούς* Ερυθραίων, στη Μ. Ασία¹⁰⁶. *Ελαιούσσα* νήσος, σε

98. Στέφ. Βυζ., λ. *Ελαιεύς*.

99. Πaus. III 4, 6 και I 34, 2. Στράβων VII 331 frg. 52. 55f και XIII 595. Πλίν. HN IV 49. Πτολεμ. III 11, 9 (12, 3) και VII 11, 9. Θουκ. VII 102f και 107, 2. Ξεν., Ελλ. II 1, 20. Πλούτ., Λύσ. 9. Σκύλαξ, 67, 21. Αρποκρατίων 109, 5.

100. Πaus. IV 1, 6: «Καὶ ὅτι μὲν δρυμός ἐστιν ἐν τῇ γῇ ταύτῃ Λύκου καλούμενος, Ῥιανῶ τῷ Κρητί ἐστι πεποιημένον “πάρ’ τε τρηχύν’ Ἐλαιὸν ὑπὲρ δρυμόν τε Λύκοιο”».

101. Πaus. V 24, 6.: «Ἀπὸ δὲ τοῦ ἀγάλματος τοῦ εἰρημένου προελθόντι ὀλίγον κατ’ εὐθείαν ἄγαλμά ἐστι Διὸς οὐκ ἔχον γένεια οὐδὲ αὐτό, Ἐλαϊτῶν δὲ ἀνάθημα, οἱ καταβά- ντι ἐκ Καϊκου πεδίου ἐς θάλασσαν πρῶτοι ἐν τῇ Αἰολίδι οἰκοῦσι». Στράβων XIII 1, 67.

102. Πλίν. HN IV 59.

103. Πaus. VIII 41, 7 και 42, 1-3.

104. Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη II 80.

105. Θουκ. I 46: «Ἔστι δὲ λιμὴν καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη». Πτολεμ. III 14 5. Σκύλαξ, 30.

106. Μέλος της Δηλιακής συμμαχίας με εισφορά 100 δραχμές. IG I Suppl. αρ. 235, 236, 239, 240. Πλούτ., Ιστοριῶν παραλλήλων ελληνικῶν και ρωμαϊκῶν 316 a: «Ἡγησί- στρατος ἀνὴρ Ἐφέσιος ἐμφύλιον φόνον δρᾶσας ἔφυγεν εἰς Δελφοὺς καὶ ἠρώτα τὸν θεὸν ποῦ οἰκήσειεν. Ὁ δὲ Ἀπόλλων ἀνεῖλεν, ἔνθα ἂν ἴδῃ χορεύοντας ἀγροίκους θαλλοῖς ἐλαίας ἐστεφανωμένους. Γενόμενος δὲ κατὰ τινὰ τόπον τῆς Ἀσίας καὶ θεασάμενος γε- ωργοὺς φύλλοις ἐλαίας ἐστεφανωμένους καὶ χορεύοντας, ἔκτισεν αὐτοῦ τὴν πόλιν καὶ ἐκάλεσεν Ἐλαιοῦντα».

απόσταση 120 σταδίων από τη Ρόδο¹⁰⁷. Κοτινουῖσα νήσος, έξω από τις Ηράκλειες Στήλες. Πήρε αργότερα τη φοινικική ονομασία Γάδειρα¹⁰⁸. Στην Τεγύρα Βοιωτίας ονόμαζαν δύο φρέατα Φοίνικα και Έλαία¹⁰⁹. Κατά την τοπική παράδοση εκεί γεννήθηκε ο Απόλλων.

Η ελιά και το λάδι στην καθημερινή ζωή

Η καλλιέργεια της ελιάς

Πολλές απόψεις έχουν διατυπωθεί έως τώρα¹¹⁰ σχετικά με το ζήτημα της καταγωγής της ελιάς και της διαδρομής που ακολούθησε η εξάπλωση της ελαιοκαλλιέργειας στη λεκάνη της Μεσογείου, χωρίς οι ειδικοί μέχρι σήμερα να έχουν καταλήξει εάν και από ποιο είδος άγριας ελιάς προέρχεται η ήμερη και εάν είναι αυτοφυής σε όλο τον Μεσογειακό χώρο ή η καλλιέργειά της ξεκίνησε από ένα σημείο και εξαπλώθηκε από κει και τότε αυτό συνέβη. Η ελληνική παράδοση που, όπως είδαμε, αποδίδει την εμφάνιση και καλλιέργεια της ήμερης αλλά και της άγριας ελιάς στην Ελλάδα σε θεϊκές ενέργειες, δεν πρέπει να παραβλέπεται, καθώς μάλιστα η παράδοση αναφέρει, ότι εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν αλλού ήμερες ελιές, παρά μόνο στην Αττική. Αυτής της παράδοσης λαμβανομένης υπόψιν, δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι η ελιά και η καλλιέργειά της εισήχθη στην Ελλάδα από αλλού. Πάντως, η συστηματική καλλιέργεια της ήμερης ελιάς στην Ελλάδα είναι τεκμηριωμένη, τουλάχιστον από τη δεύτερη χιλιετία π. Χ.

Σχετικά με την καλλιέργεια της ελιάς στην κλασική εποχή ο Θεόφραστος δίνει αρκετές πληροφορίες, κυρίως στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* και στο τρίτο του *Περὶ Φυτῶν Αἰτίων*. Η ελιά έχει θαυμαστή αντοχή¹¹¹ και ικανότητα αναπαραγωγής. Κατά τον Θεόφρα-

107. Στράβων, XIV 2, 2, 3.

108. Ησύχιος, Ευστάθιος 451,11 και 453,16. Στην Κοτινούσα νήσο υπήρχε λατρεία του Ηρακλή.

109. Πλούτ., Πελοπ. 16.

110. Βλ. ενδεικτικά J. Renfrew, *Palaeobotany. The Prehistoric Foodplants of the Near East and Europe*, London 1973. Amouretti, 41-45. Pease, A.S., RE 17.2 (1937b), σ. 1998 κ.ε.

111. Η ελιά μπορεί να ρίξει τα φύλλα της, αλλά να κρατήσει τους καρπούς της, όπως αναφέρεται ότι συνέβη στις ελιές του Πεισίστρατου. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. II 3, 3:

στο¹¹², η αναπαραγωγή επιτυγχανόταν με όλους τους τρόπους, αλλά ο τρόπος που αποτελούσε την πιο διαδεδομένη πρακτική δεν αναφέρεται. Υπάρχει επίσης η πληροφορία ότι γινόταν εμβολιασμός αυτοφυών άγριων δένδρων¹¹³.

Για το φύτεμα της ελιάς ο Ξενοφών γράφει ότι ο λάκκος πρέπει να είναι βαθύτερος από τον λάκκο, στον οποίο φυτεύεται το αμπέλι ή η συκιά και ότι όλα τα δενδρύλλια που θα φυτεύονταν είχαν πρέμνον (κουτσούρα)¹¹⁴. Από τις πηγές δεν προκύπτει με σαφήνεια εάν δημιουργούνταν φυτώρια δενδρυλλίων για μεταφύτευση, όπως συμβαίνει σήμερα. Η λέξη φυτευτήριον¹¹⁵ άλλοτε σημαίνει το φυτώριο και άλλοτε δηλώνει το νεαρό φυτό, ώστε η σημασία της δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς¹¹⁶. Παρόλα αυτά, βασισμένοι στην πληροφορία του Ξενοφώντος, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι με τον όρο φυτευτήριον δηλωνόταν κυρίως το στέλεχος που έκοβαν από τη ρίζα των μεγάλων δένδρων (κωλορίζι), μαζί με μικρό τμήμα του πρέμνου, δηλαδή της κουτσούρας του παλαιού δένδρου, στοιχείο που εξασφάλιζε την επιτυχία του φυτεύματος. Οι βλαστοί αυτοί θα μπορούσαν να φυτευθούν απευθείας στην τελική τους θέση, εάν ήταν μεγάλοι, όμως φυσικότερο είναι να φυτεύονταν αρχικά σε ένα φυτώριο, για να μεγαλώσουν ταχύτερα και να εμβολιασθούν. Σε επιγραφή¹¹⁷ αναφέρεται ότι ο μισθωτής ενός κτήματος που ανήκε σε ιερό υποχρεωνόταν

«ἐλάα δὲ τὰ μὲν φύλλα ἀπέβαλε τὸν δὲ καρπὸν ἐξήνεγκεν, ὁ καὶ Θετταλῶ τῷ Πεισιστράτου γενέσθαι λέγεται».

112. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. II 1, 4: «κατὰ πλείστους δὲ τρόπους ὡς εἰπεῖν ἢ ἐλάα βλαστάνει. Καὶ γὰρ ἀπὸ τοῦ στελέχους καὶ ἀπὸ τοῦ πρέμνου κατακοπτομένου καὶ ἀπὸ τῆς ρίζης [καὶ ἀπὸ τοῦ ξύλου] καὶ ἀπὸ ῥάβδου καὶ χάρακος ὥσπερ εἴρηται». Φυτ. Ιστ. II 2, 5: «Φύεται δὲ καὶ ἐκ τῶν πυρήνων τῆς ἐλάας ἀγριέλαιος».

113. Θεόφρ., Φυτ. Αἵτ. I 6,10.

114. Ξενοφ., Οἰκονομικός XIX 13: «ὁρᾷς μὲν γὰρ δὴ ὅτι βαθύτερος ὀρύττεται τῇ ἐλαίᾳ βόθρος· καὶ γὰρ παρὰ τὰς ὁδοὺς μάλιστα ὀρύττεται· ὁρᾷς δ' ὅτι πρέμνα πᾶσι τοῖς φυτευτηρίοις πρόσσεστιν».

115. Δημοσθ., Κατὰ Νικοστράτου, XV 12. Θεόφρ., Φυτ. Αἵτ. III 3, 1· III 5, 1· III 6, 3. Φυτ. Ιστ. II 2, 4· II 5, 3· II 6, 12. Ιπποκράτης, Περὶ νούσων IV: 23,1· 23, 13· 23, 24. Γαληνός, Τῶν Ιπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις, 154, 2: «φυτευτηρίων: τῶν εἰς τὴν γῆν φυτευομένων ξύλων».

116. S. Isager, J.E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture*, Λονδίνο 1992, σ. 36-37.

117. IG 12 94.

να μεγαλώσει τουλάχιστον 200 φυτευτήρια ελαιοδένδρων. Σ' αυτή την περίπτωση η λέξη χρησιμοποιείται προφανώς για τα νέα φυτά. Φυτώρια με τη σημερινή έννοια περιγράφονται στο έργο Γεωπονικά του 10ου μ.Χ. αιώνα, που αντλεί από λατινικές γεωργικές πηγές.

Σχετικά με τη μέγιστη ηλικία των ελαιοδένδρων ο Θεόφραστος γράφει ότι φθάνει τα 200 χρόνια¹¹⁸, αλλά αναφέρει και περιπτώσεις πολύ μεγαλύτερης ηλικίας, όπως η ιερή ελιά στην Ακρόπολη και ο κότινος στην Ολυμπία¹¹⁹. Σε άλλο σημείο μας πληροφορεί ότι ένας τρόπος ανανέωσης των γέρικων δένδρων ήταν το κόψιμο του κορμού τους, το οποίο με την ανάπτυξη των νέων στελεχών που βλαστάνουν από το κούτσουρο επέτρεπε τη δημιουργία ενός νέου δένδρου¹²⁰.

Αν και ο Θεόφραστος τονίζει τη σημασία του κλαδέματος για την καρποφορία¹²¹ δεν αναφέρει την ενδεικνυόμενη συχνότητά του. Τονίζεται επίσης η σημασία του ποτίσματος, του σκαλίσματος και της λίπανσης του εδάφους (ο Βάρρων αναφέρει και τη χρήση αμόργης ως λιπάσματος των ελαιοδέντρων¹²²), αλλά δεν αναφέρονται οι εποχές του έτους και η συχνότητα κατά την οποία γίνεται η κάθε εργασία.

Η συγκομιδή του καρπού

Η συγκομιδή του καρπού της ελιάς, αν και πραγματοποιείται σε μια εποχή του έτους κατά την οποία δεν γίνονται άλλες γεωργικές εργασίες, είναι επίπονη και απαιτεί πολλά εργατικά χέρια. Το μικρό μέγεθος του καρπού και οι χειμερινές καιρικές συνθήκες, καθιστούν τη διαδικασία χρονοβόρα και κοπιαστική.

Οι ελιές, κατά κανόνα, δεν καρπίζουν κάθε χρόνο¹²³. Η πλήρης απόδοσή τους συμβαίνει περίπου ανά δύο ή και περισσότερα χρόνια. Ο Columella

118. Φυτ. Ιστ. IV 13, 5.

119. Φυτ. Ιστ. IV 13, 2.

120. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. II 7, 2 κ.ε. Βλ. και Isager- Skydsgaard, ό.π., σ. 38.

121. Φυτ. Ιστ. II 7, 2.

122. Varro, I 55, 7.

123. Αριστοτ., Περί Φυτών I 7, 821b, 16: «...τινά (δένδρα) ἐν ἐνὶ καρποδοροῦσιν ἔτει, ἐν δὲ τῷ ἑτέρῳ ἀνακτῶνται ἑαυτά, ὡς αἱ ἐλαῖαι πολλοὺς κλάδους προβαλλόμεναι, οἷς καὶ περικαλύπτονται». Columella, De Re Rustica V 8. Πλίν. HN XVI 183 – XVII 257. Θεόφρ., Φυτ. Αἴτ. I 20, 4: «Παρενιαυτοφόρα δὲ καὶ οὐκ ἐπετειοφόρα τῶν δέν-

προτείνει ως λύση για το πρόβλημα αυτό να πραγματοποιεί ο καλλιεργητής τα φυτέματα έτσι, ώστε τη μια χρονιά να καρπίζουν τα μισά και την επόμενη τα υπόλοιπα δένδρα¹²⁴. Η συμβουλή αυτή αποδεικνύει ότι ο Columella δεν είχε ιδίαν αντίληψη του θέματος. Η καρποφορία της ελιάς δεν αρχίζει με την παρέλευση συγκεκριμένου αριθμού ετών από το φύτεμά της, ο οποίος, επιπλέον, δεν μπορεί να είναι ο ίδιος για όλες όσες φυτεύονται ταυτόχρονα σ' έναν ελαιώνα. Η ανάπτυξή τους επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες (έδαφος, νερό, αέρας, θερμοκρασία, περιποίηση, ποικιλία κ.ά.) και δεν γίνεται με τον ίδιο ρυθμό. Επιπλέον, κάθε δένδρο δεν καρποφορεί υποχρεωτικά ανά δεύτερο χρόνο, ώστε να είναι εφαρμόσιμη η λύση του Columella, εφόσον είναι γνωστό ότι στους εκτεταμένους ελαιώνες της σημερινής Ελλάδας, που αποτελούνται βεβαίως από δένδρα που φυτεύθηκαν σε διάφορες χρονιές, ο βαθμός καρποφορίας είναι σχεδόν ομοιόμορφος σε όλο τον ελαιώνα κάθε χρονιά και καθορίζεται από παράγοντες άσχετους προς την ηλικία των δένδρων.

Διάφοροι λόγοι καθιστούν επισφαλή τη συγχρομιά. Η εποχή της ανθοφορίας είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για τη σοδειά¹²⁵, καθώς οι καιρικές συνθήκες (βροχή, άνεμος, θερμοκρασία) και τα παράσιτα¹²⁶, επιδρούν καθοριστικά στη διατήρηση ή την απόρριψη του άνθους. Ο Θαλής, παρατηρώντας τα άν-

δρων τὰ ξηρὰ καὶ ξυλώδη... μάλιστα δ' ἐπιδήλως ἡ ἐλαία τοιοῦτον, καὶ γὰρ ἀσθενέστατον καὶ ἐπικηρότατον, καὶ ἅμα ῥαβδιζομένη πονεῖ καὶ κατακοπτομένη τὰς θαλλείας. Ἐπεὶ ὅσοι γε μὴ οὕτω συλλέγουσιν, ἀλλὰ αὐτομάτως αἰετὴν ἀπορρέουσιν, καὶ ἀποσειόντες, ἐπετειοφορεῖν φασὶ μάλλον. Μέγα δὲ καὶ αἱ χῶραι διαφέρουσιν. Ἐν γοῦν τῇ Ὀλυνθίᾳ φασὶν ὡς αἰετὶ καρποφορεῖ, παραλλαγὴν δὲ ποιοῦνται κατὰ τριετίαν...».

124. Colum. V 9.

125. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. I 13, 3 και 14, 2. Φυτ. Αἴτ. II 7, 5: «ὥσπερ περὶ Τάραντα ταῖς ἐλάαις· ἡ γὰρ ἄπνοια κατὰ τὴν ἄνθησιν, ἀποκάεται γὰρ πολλά, καὶ ὅταν πνέη, τοιοῦτόν τι πνεῖ πόντιον ὃ τῇ ἄλμῃ τῇ ἐπιφερομένη κατεσθίει καὶ λυμαίνεται τὰ ἄνθη». Πλίν. HN XVII 11.

126. Θεόφρ., Φυτ. Αἴτ. V 9, 10: «ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ δ' ἐκ τῶν τοιούτων συμβαίνει συκῇ μὲν ψωρίαν, ἐλαίᾳ δὲ λειχηνίαν, ἀμπέλῳ δὲ ρεῖν...». V 10, 1: «Μηλέας δὲ καὶ ἐλαίας καὶ συκῆς καὶ σκωληκοῦνται οἱ καρποί. Καὶ τὰς μὲν μηλέας καὶ συκᾶς αἰετὶ διαφθείρουσιν οἱ σκώληκες. Τὰς δὲ ἐλάας, ἐὰν μὲν ὑπὸ τὸ δέρμα γένωνται, διαφθείρουσιν, ἐξεσθίουσι γάρ. Ἐὰν δὲ ὑπὸ τὸν πυρῆνα διαφάγῳσιν, ὠφελοῦσιν, ἐντὸς γὰρ ὄντες οὐχ ἄπτονται τῆς σαρκός. Κωλύονται δ' ὑπὸ τῶν πνευμάτων [εἶναι] ὕδατος ἐπ' Ἀρκτούρω γενομένου, καταψυχόμενοι φεύγουσιν».

θη, είχε τη δυνατότητα να προβλέψει με τόση βεβαιότητα την παραγωγή του, ώστε να προσλάβει εκ των προτέρων όσους περισσότερους εργάτες μπορούσε¹²⁷.

Η εποχή της συγκομιδής ποικίλλει ανάλογα με τις κλιματολογικές συνθήκες και με την ποικιλία του δένδρου, αφού ο ρυθμός ωρίμανσης των καρπών κάθε ποικιλίας διαφέρει. Από τις παρατηρήσεις του Θεόφραστου¹²⁸ για την ωρίμανση του καρπού, φαίνεται ότι είναι έτοιμος για συγκομιδή κατά το διάστημα από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο. Ο Columella¹²⁹ αναφέρει ως εποχή συγκομιδής τον Νοέμβριο. Κατά τον Πλίνιο η συγκομιδή της ελιάς ακολουθεί τον τρύγο¹³⁰. Γενικά πραγματοποιείται από το φθινόπωρο μέχρι την αρχή της άνοιξης.

Η συγκομιδή γινόταν με τρόπους παρόμοιους με τους σημερινούς. Τα ρήματα ελαιόω¹³¹ και ελαιολογέω¹³² έχουν τη γενική σημασία συλλέγω ελιές. Οι συλλογείς του καρπού ονομάζονταν ελαιολόγοι, ελαιοκόμοι, ελαϊστήρες, ελαϊσταί¹³³. Οι τρόποι συλλογής του καρπού που εφαρμόζονταν στην αρχαιότητα είναι τρεις:

α. Συλλογή των καρπών που πέφτουν στο έδαφος ωριμάζοντας ή και πριν την ωρίμανση¹³⁴ από δυνατό άνεμο, έντονες βροχοπτώσεις ή προσβολή από παράσιτα. Η πρακτική αυτή δεν παράγει καλή ποιότητα λαδιού, λόγω της βλάβης που υφίσταται ο καρπός παραμένοντας πάνω στο έδαφος. Οι

127. Αριστοτ., Πολ. Ι 11, 1259α, 10 κ.ε. Διογ. Λαέρτ. Ι 26: «...βουλόμενος δείξαι ράδιον είναι πλουτεῖν, φορᾶς μελλούσης ἐλαίων ἔσσεσθαι, προνοήσας ἐμισθώσατο τὰ ἐλαιουργεῖα καὶ πάμπλειστα συνείλε χρήματα».

128. Θεόφρ., Φυτ. Αἵτ. VI 19, 3· VI 8, 5.

129. Colum. II 2, 83.

130. Πλίν. HN XVIII 320.

131. Πολυδ. VII 146: «τὸ μέντοι δρέπεσθαι τὸν τῆς ἐλαίας καρπὸν ἐλαιοῦν ἔλεγον, καὶ τοὺς τοῦτο ποιοῦντας ἐλαϊστήρας, καὶ τὰς ῥάβδους αἷς καταράσσουσι τὸν καρπὸν ῥακτρίας». X 130: «καὶ τῶν ἐλαϊστῶν ῥάβδοι ῥακτρίαι».

132. Βλ. Liddel-Scott, λ. ελαιολογέω.

133. Αριστοφ., Σφ. 712. Πολυδ. Ι 222: ἐλαιοκόμοι. VII 140: ἐλαιοκόμοι. VII 146: ἐλαϊστήρας. X 130: ἐλαϊστῶν.

134. Θεόφρ., Φυτ. Αἵτ. Ι 19, 4: «Περιμένουσι δὲ τὴν πέπανσιν καὶ οὐκ εὐθύς ἀφαιροῦσιν ὅτι καὶ ἡ κατεργασία καὶ ἡ ἀφαίρεσις χαλεπωτέρα καὶ ἔτι τὰ δένδρα λυμαίνετ' ἂν ῥαβδιζόμενα».

ώριμες ελιές που πέφτουν από το δένδρο ονομάζονταν δρυπετείς¹³⁵ ή δρυπετείς¹³⁶.

β. Συλλογή του καρπού με το χέρι (αμέργω τὰς ελαίας¹³⁷). Με τον τρόπο αυτό ο καρπός δεν τραυματίζεται και το δένδρο δεν θίγεται.

γ. Τίναγμα¹³⁸ ή ράβδισμα¹³⁹ του καρπού και συλλογή του στη συνέχεια από το έδαφος (εικ. 7). Η μέθοδος αυτή τραυματίζει ιδιαίτερα τα κλαδιά. Οι ράβδοι που χρησιμοποιούνται ονομάζονται ράκτριαι¹⁴⁰. Ο Θεόφραστος¹⁴¹, ο Πλίνιος¹⁴² και άλλοι¹⁴³ αναφέρουν ότι το ραβδίζειν προκαλεί βλάβες στα δέντρα και στον καρπό. Συγκομιδή με ράβδισμα απεικονίζεται στη γνωστή παράσταση του μελανόμορφου αμφορέα του Βρετανικού Μουσείου (εικ. 8). Τέσσερις άνδρες εργάζονται στο ίδιο δένδρο. Ένας είναι ανεβασμένος πάνω και απ' αυτή τη θέση ραβδίζει τα ψηλότερα κλαδιά¹⁴⁴. Δύο άλλοι ραβδίζουν από το έδαφος και ένας τρίτος σκυμμένος κάτω συλλέγει με το χέρι τους πεσμένους καρπούς και τους συγκεντρώνει σ' ένα καλάθι.

Σε οψιμότερη πηγή αναφέρεται και το στρώσιμο ψάθας στο έδαφος, ώστε να μην πέφτουν οι ελιές στο χώμα και να συγκεντρώνονται χωρίς κόπο¹⁴⁵. Σε

135. Θεόφρ., Φυτ. Αίτ. VI 8, 4. Αθήναιος II 56α. Από το δρυς, με την έννοια του δέντρου (βλ. Ησύχιος) και το πέπτω.

136. Ησύχιος, λ. δρυπετείς, από τοῦ δένδρου πεπτωκυίας...

137. Βλ. Liddel-Scott, λ. αμέργω.

138. Θεόφρ., Φυτ. Αίτ. I 20, 3: «...μάλιστα δ' ἐπιδήλως ἡ ἐλαία τοιοῦτον, καὶ γὰρ ἀσθενέστατον καὶ ἐπικηρότατον, καὶ ἅμα ραβδιζομένη πονεῖ καὶ κατακοπτομένη τὰς θαλλείας. Ἐπεὶ ὅσοι γε μὴ οὕτω συλλέγουσιν, ἀλλὰ αὐτομάτως αἰεὶ τὴν ἀπορρέουσιν, καὶ ἀποσειόντες, ἐπετειοφορεῖν φασι μᾶλλον».

139. Θεόφρ., Φυτ. Αίτ. I 19, 4: «...τὰ δένδρα λυμαίνοιτ' ἂν ραβδιζόμενα» και 20, 3. V 4, 2: «...πεπανθεῖς μὲν γὰρ ὁ καρπὸς αὐτόματος ἀπορρεῖ, πρὸ δὲ τοῦ πεπανθῆναι, μᾶλλον ἰσχύει καὶ προσήρτηται (διὸ καὶ ραβδίζουσιν τὰς ἐλαίας)».

140. Βλ. υποσημ. 131.

141. Θεόφρ., Φυτ. Αίτ. V 4, 2.

142. Πλίν. HN XV 11 κε. XV 6, 9.

143. Colum. XII 52, 9· Γεωπονικά IX 17, 1· IX 13, 3.

144. Η εργασία του απαιτεί προφανώς μεγαλύτερες ικανότητες, αφού το ράβδισμα απασχολεί και τα δύο χέρια και ο εργάτης δεν μπορεί να κρατηθεί για να αντισταθμίσει τις δυνάμεις από τα χτυπήματα του ραβδιού, που απειλούν την ισορροπία του πάνω στο δέντρο. Όσοι εργάζονται με αυτό τον τρόπο πάνω στα δέντρα αμείβονται σήμερα καλύτερα από τους άλλους που εργάζονται κάτω.

145. Γεωπονικά, IX 17, 5.

παπύρους αναφέρονται για τη μέθοδο αυτή και οι ονομασίες κατασπασμός και (εκ)τιναγμός¹⁴⁶. Οι Isager και Skydsgaard¹⁴⁷ γράφουν ότι για ραβδιά μπορεί να χρησιμοποιούσαν καλάμια, όπως εξακολουθεί να συμβαίνει στη σύγχρονη Ελλάδα. Απ' όσο, ωστόσο, γνωρίζουμε, στη σύγχρονη Ελλάδα δεν χρησιμοποιούν καλάμια για τον σκοπό αυτό. Και αν χρησιμοποιούν σε κάποια περιοχή, αυτά θα είναι μικρού μήκους, προορισμένα για βοηθητική και όχι για κύρια χρήση. Καλάμι τέτοιου μήκους, ώστε να φθάνει το ύψος της ελιάς, δεν αντέχει στα δυνατά χτυπήματα που απαιτούνται και ασφαλώς είναι ακατάλληλο για τέτοια χρήση. Τα ραβδιά γίνονται σήμερα συνήθως από μουριά, καρυδιά, κυπαρίσσι, κρानιά και άλλα δένδρα, που χαρακτηρίζονται για τα ευθύγραμμα, επιμήκη και ισχυρά κλαδιά τους. Για την αρχαιότητα δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες.

Ο τρόπος συγκομιδής που εφαρμόζεται κάθε φορά εξαρτάται από το μέγεθος του δένδρου (τα μικρά δένδρα μπορούν να μαζευτούν με το χέρι αλλά όχι και με ράβδισμα και τα μεγάλα το αντίθετο), τον σκοπό για τον οποίο προορίζεται ο καρπός (οι φαγώσιμες ελιές μαζεύονται μόνο με το χέρι) και τον διαθέσιμο αριθμό εργατικών χεριών (αν τα εργατικά χέρια είναι λιγοστά, προσφέρεται η μέθοδος της συγκέντρωσης των καρπών από το έδαφος, όπου πέφτουν σταδιακά). Υπάρχει όμως η δυνατότητα συνδυασμού των μεθόδων. Π.χ. σε ένα μεγάλο δένδρο τα ψηλά κλαδιά μαζεύονται με ράβδισμα και τα χαμηλά με το χέρι, ενώ, όσος καρπός του έχει πέσει στο έδαφος από διάφορες αιτίες, μαζεύεται επίσης με το χέρι.

Δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για τους ελαιολόγους στην αρχαιότητα. Ο Αριστοφάνης¹⁴⁸ τους περιγράφει ως πρόθυμους να ακολουθήσουν όποιον έχει να τους πληρώσει. Απ' αυτή την περιγραφή φαίνεται ότι πρόκειται για ομάδες εργατών που προσλαμβάνονται από τους ιδιοκτήτες για να ολοκληρώσουν τη συγκομιδή και μετά είναι διαθέσιμοι να προσφέρουν εργασία σε άλλον ιδιοκτήτη κ.ο.κ. Η γενική εντύπωσή μας είναι ότι με τη συγκομιδή της ελιάς θα ασχολούνταν οι ίδιοι οι καλλιεργητές με τις οικογένειές τους, μικροϊδιοκτήτες που μισθώνονται για να εργαστούν σε κτήματα άλλων, ή δούλοι.

146. Pease, ό.π., σ. 201.

147. Isager - Skydsgaard, ό.π., σ. 60: "The poles, or sticks, may well have been reeds, as they are still used for this purpose in modern Greece".

148. Αριστοφ., Σφ. 712: «... νῦν δ' ὥσπερ ἐλαιολόγοι χωρεῖθ' ἅμα τῷ τὸν μισθὸν ἔχοντι».

Η εξαγωγή του ελαίου

Η τεχνολογία της μετατροπής του καρπού της ελιάς σε ελαιόλαδο πέρασε από διάφορα στάδια. Αρχικά χρησιμοποιήθηκαν απλά μέσα, ενώ αργότερα δημιουργήθηκαν μόνιμες εγκαταστάσεις με αποτέλεσμα: α. να γίνεται πιο πλήρης εξαγωγή του λαδιού από τον καρπό με λιγότερες απώλειες σε λάδι και β. να επεξεργάζονται μεγάλες ποσότητες ελαιοκάρπου σε λιγότερο χρόνο. Οι αρχαιότερες εγκαταστάσεις που είναι γνωστές στην Ελλάδα χρονολογούνται στην ύστερη εποχή του χαλκού και βρέθηκαν στην Κρήτη¹⁴⁹ και την Κύπρο¹⁵⁰.

Η μέθοδος που εφαρμοζόταν κατά την αρχαιότητα για την εξαγωγή του λαδιού από τους καρπούς της ελιάς αποτελούνταν από τρία στάδια, τα οποία δεν έχουν μεταβληθεί έως σήμερα. Οι καρποί αρχικά συνθλίβονται, ώστε να πάρουν μορφή πολτού. Ακολουθεί το στάδιο της πίεσης, στο οποίο το λάδι και οι άλλοι χυμοί του καρπού εκπιέζονται από τον πολτό. Από το υγρό που προκύπτει διαχωρίζεται τελικά το λάδι. Η τεχνική εξέλιξη της εφαρμογής αυτής της μεθόδου, που σημειώνεται ανά τους αιώνες, αποσκοπούσε σε αύξηση του ποσοστού του παραγόμενου λαδιού ανά ποσότητα καρπού, στην μείωση του απαιτούμενου χρόνου και στην ενέργεια με την οποία λειτουργούσαν οι σχετικοί μηχανισμοί. Επί χιλιετίες η κινητήριος δύναμη ήταν ο άνθρωπος και τα υποζύγια, ενώ στα νεότερα χρόνια σημειώθηκαν επαναστατικές εξελίξεις με την υδροκίνηση, πετρελαιοκίνηση και ηλεκτροκίνηση. Ο ελληνικός όρος που αναφέρεται στο σύνολο των εγκαταστάσεων, στις οποίες στεγάζονταν οι εργασίες κατεργασίας της ελιάς, ήταν *ελαιουργεία*¹⁵¹.

149. K. Kopaka - L. Platon, "Ληνοί Μινωικοί: Installations minoennes de traitement des produits liquides", *BCH* 117 (1993), σ. 35-101. Επίσης Χρ. Μπουλώτης, «Η ελιά και το λάδι στις ανακτορικές κοινωνίες της Κρήτης και της μυκηναϊκής Ελλάδας: όψεις και απόψεις», Π.Τ.Ι. ΕΤΒΑ (εκδ.) *Ελιά και λάδι*, Αθήνα 1996, σ. 38-41.

150. S. Hadjisavvas, *Olive Oil Processing in Cyprus from the Bronze Age to the Byzantine Period*, Λευκωσία 1992 (SIMA XCIX), σ. 115.

151. Π.χ. Αριστοτ., Πολ. Α 11, 1259α, 6· Διογ. Λαέρτ. Ι 26· J.R. Rea, *The Oxyrynchus Papyri*, LI, Λονδίνο 1984, σ. 108 κ.ε., αρ. 3639.

α. Η σύνθλιψη του καρπού

Οι καρποί της ελιάς πρέπει να συνθλιβούν πριν πιεστούν. Ο πιο απλός τρόπος σύνθλιψης ήταν να πολτοποιούν τις ελιές μέσα σε ένα μεγάλο ξύλινο ή λίθινο γουδί, χτυπώντας τις με ένα ξύλινο ύπερο. Το γουδί θα μπορούσε να ήταν σκαλισμένο σε μια μεγάλη πέτρα, ώστε να μετακινείται ή σε μόνιμη θέση λαξευμένο σε ένα βράχο.

Ένας άλλος τρόπος ήταν η σύνθλιψη να γίνεται πάνω σε μια σκληρή επιφάνεια (συνήθως μια πλάκα με μεγάλο πάχος ή μια σχετικώς ομαλή επιφάνεια βράχου) με τη βοήθεια μιας κυλινδρικής ή σφαιρικής πέτρας, που την κυλούσαν πάνω στις ελιές. Μια παραλλαγή του τύπου αυτού είχε μεγαλύτερη επιφάνεια τριβής, αποτελούμενη από περισσότερες από μια πλάκες στη σειρά και μεγαλύτερη κυλινδρική πέτρα (σπαστήρ) με μεταλλικούς πύρους στα άκρα της, για να την πιάνουν και να την κυλούν πιο εύκολα. Ένα τέτοιο ελαιοτριβείο βρέθηκε στην Πραισό της Κρήτης, και χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο (2ος αι. π. Χ.)¹⁵². Σε ένα παρόμοιο ελαιοτριβείο ελληνιστικών χρόνων στα Κούκλια της Κύπρου βρέθηκαν δύο κυλινδρικοί σπαστήρες μήκους 0,80 και πάχους 0,34 μ. ο ένας και 0,73 και 0,40 μ. ο άλλος¹⁵³. Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι ένας τρόπος σύνθλιψης ήταν το πάτημα με ξύλινα υποδήματα¹⁵⁴.

Ένας πιο εξελιγμένος τύπος ελαιοτριβείου είναι αυτός που αποτελείται από ένα μεγάλο λίθινο γουδί σε σχήμα τμήματος σφαίρας και από δύο μολόπετρες που περιστρέφονται κατακόρυφες μέσα σ' αυτό. Αυτός ο τύπος ελαιοτριβείου ονομάζεται από τους Λατίνους συγγραφείς Κάτωνα και Κολουμέλλα *trapetum*. Η ονομασία αυτή προέρχεται πιθανόν από το ελληνικό ρήμα τρέπω, που έχει και θέμα τραπ-. Πέρα από τον ελληνικό όρο, τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι το σύστημα αυτό είναι ελληνική επινόηση, παρόλο που δεν σώζονται πληροφορίες στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο όρος *trapetum*, καθώς και οι άλλες λατινικές ονομασίες των εξαρτημάτων του, χρησιμοποιούνται δυστυχώς με επιμονή σε όλη την ελληνική βιβλιογραφία, εις βάρος των ελληνικών όρων, που είναι σχεδόν άγνω-

152. Σώζεται μόνο η λίθινη επίπεδη επιφάνεια. R.C. Bosanquet, "Excavations at Praesos", *BSA* 8 (1901-1902), σ. 268, πίν. XI.

153. Hadjisavvas, ό.π., σ.7, εικ. 168.

154. Isager, ό.π., σ. 61.

στοι και σε αχρηστία. Δεν σώζεται βέβαια ελληνική περιγραφή του ελαιοτριβείου, ώστε να έχουμε έτοιμους στη διάθεσή μας όλους τους όρους, πράγμα που συμβαίνει στα λατινικά. Όμως οι ελληνικοί όροι υπάρχουν διάσπαρτοι στις πηγές και ορισμένοι είναι προφανείς από το εκλατινισμένο τους αντίστοιχο στην περιγραφή του Κάτωνος. Η αντίθεσή μας στη γενικευμένη χρήση των λατινικών όρων στη διεθνή βιβλιογραφία οφείλεται στο αναμφισβήτητο γεγονός ότι το συγκεκριμένο σύστημα δεν αποτελεί λατινική εφεύρεση και οι Λατίνοι το γνώρισαν από τους Έλληνες, αφού τα παλαιότερα δείγματα βρίσκονται στην Ελλάδα, όπως προκύπτει με βεβαιότητα τόσο από τα ευρήματα, όσο και από τους εκλατινισμένους ελληνικούς όρους. Ως εκ τούτου, είναι επιστημονικά επιβεβλημένο να επιδιώξουμε τον εντοπισμό και την καθιέρωση των πρωτότυπων ελληνικών όρων.

Η μορφή αυτού του τύπου ελαιοτριβείου¹⁵⁵, μας είναι γνωστή τόσο από την αναλυτική περιγραφή του Κάτωνος¹⁵⁶, όσο και από τα πολυάριθμα ευρήματα (εικ. 9).

Αποτελείται από ένα μεγάλο λίθινο γουδί (*mortarium*) σχήματος τμήματος σφαίρας (εικ. 10). Ο ελληνικός όρος που περιγράφει το γουδί αυτό (και μεταφράστηκε στα λατινικά με τη λέξη *mortarium*, που σημαίνει ιγδίων) θεωρούμε ότι είναι *θυεία*¹⁵⁷ και απαντά στις πηγές αναφερόμενος γενικώς σε ιγδία σύνθλιψης δια τριβής και όχι δια κρούσεως.

Το κεντρικό τμήμα της *θυείας* δεν απολαξεύεται, σε σχήμα κυλίνδρου, σχηματίζοντας ένα λίθινο χιονίσκο (*milliarium*), συμφυή προς τον πυθμένα της λεκάνης. Προτείνεται ο όρος *χιονίσκος* ως κατάλληλος ελληνικός όρος λόγω του σχήματός του. Ο λατινικός όρος οφείλεται και αυτός στο σχήμα του.

Με άξονα τον στέρεο αυτό *χιονίσκο* περιστρέφονταν όρθιες δύο λίθινες μυλόπετρες, οι *τροχοί* (*orbes*) σχήματος τμήματος φακού (εικ. 11). Για το ζεύγος των μυλοπετρών θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν την ονομασία *τροχοί*, η οποία μεταφράστηκε από τους Λατίνους με τον ταυτόσημο όρο *orbes*. Οι επίπεδες επιφάνειες των τροχών βρίσκονταν εκατέρωθεν του χιονίσκου, ενώ οι κυρτές έβλεπαν προς το κοίλωμα της εσωτερικής επιφάνειας του ιγδίου.

155. Βλ. Liddel-Scott, λ. *έλαιοτριβεῖον*.

156. Cato, *De Agricultura*, 20 κ.ε.

157. Βλ. και Liddel-Scott, λ. *θυεία* και Rea, *ό.π.*, σ. 108 κ.ε.

Στο κέντρο των τροχών υπήρχε οπή, μέσα από την οποία περνούσε ένα μεγάλο γερό ξύλο, η κώπη (*cupa*), με την οποία η κινητήρια δύναμη μεταφερόταν στους τροχούς. Ο όρος κώπη δεν παραδίδεται συγκεκριμένα για ελαιοτριβείο, όμως αφ' ενός αντανακλάται στην λατινοποιημένη εκδοχή του *cupa*, αφ' ετέρου παραδίδεται με την έννοια του ξύλου που έθετε σε κίνηση τη μυλόπετρα σιτηρών¹⁵⁸ και με την γενική έννοια του μοχλού¹⁵⁹. Η κώπη στερεωνόταν στην κορυφή του κιονίσκου με τη βοήθεια σιδερένιου άξονα (*columella*), που μπορεί να περιγραφεί με τον ελληνικό όρο πόλος. Το κεντρικό τμήμα της κώπης είναι τετράγωνης διατομής, ώστε να αντιστοιχεί στην επίπεδη κορυφή του κιονίσκου, ενώ τα ακραία τμήματά του είναι κυκλικής διατομής, για να χρησιμεύουν ως λαβές. Άλλα ξύλινα και μεταλλικά προσαρτήματα, που τοποθετούνταν στα σημεία που η κώπη στηριζόταν στον κιονίσκο, καθώς και στις δύο απολήξεις των οπών κάθε τροχού – χοινικίδες (*modioli*), ψέλια (*armillae*), σφηνίσκοι (*cunici*), σιδ. σωλήν (*fistula ferrea*) – , ασφάλιζαν τις μυλόπετρες στη θέση τους και με τη βοήθεια μολυβδοχόησης.

Μεταξύ των κυρτών επιφανειών των τροχών και του τοιχώματος της λεκάνης, καθώς και μεταξύ των επίπεδων επιφανειών τους και της περιφέρειας του κιονίσκου, είναι απαραίτητη η ύπαρξη κενού, πλάτους 0,018 μ. Το κενό αυτό διευκολύνει την περιστροφή των τροχών χωρίς να δημιουργούνται φθορές στις λίθινες επιφάνειες του συστήματος και εξασφαλίζει χώρο αρκετό για την πολτοποίηση της σάρκας του καρπού, χωρίς να συνθλίβονται οι πυρήνες.

Το υλικό από το οποίο κατασκευάζονταν αυτά τα ελαιοτριβεία ήταν κυρίως ηφαιστειακά πετρώματα, ασβεστόλιθος ή κροκαλοπαγής λίθος. Ενδεικτικό του μεγάλου βάρους του συστήματος είναι ότι ο Κάτων, στον υπολογισμό του κόστους που αναφέρει¹⁶⁰, το 43% της δαπάνης αναλώνεται για τη μεταφορά του από την Πομπηία στον αγρό.

Τα μεγέθη των ελαιοτριβείων αυτού του τύπου διέφεραν ανάλογα με την ποσότητα του προς έκθλιψη ελαιοκάρπου και το διαθέσιμο ανθρώπι-

158. Βλ. Liddel-Scott, λ. κώπη· Λουκιαν., Όνος 42: «...ὑποzeugνύουσί με τῇ κώπῃ τῆς μύλης».

159. Αριστοτ., Μηχαν. 850b, 11: «ἡ κώπη μοχλός ἐστίν».

160. Cato, 22, 3 κ.ε.

νο και ζωικό δυναμικό. Αυτό διαπιστώνεται από τις σωζόμενες μυλόπετρες, αδημοσίευτες στην πλειονότητά τους, που βρίσκονται στις αυλές των μουσείων ή επί τόπου μέσα στους ελαιώνες. Τα ελαιοτριβεία αυτά τα έθεταν σε λειτουργία δύο άτομα, όμως εάν ήταν μικρά, αρκούσε ένα. Δεν γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές εάν χρησιμοποιούσαν ζώο για τη λειτουργία του ελαιοτριβείου αυτού. Όμως, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι χρησιμοποιούσαν (όνο, ημίονο ή και ίππο), αφού για αντίστοιχη χρήση σε μύλο για σιτηρά γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούσαν τέτοια ζώα¹⁶¹.

Το ότι ήταν δυνατόν να λειτουργεί με τη δύναμη δύο ανθρώπων, επαληθεύεται από το ελαιοτριβείο της Αργίλου, που βρέθηκε στη θέση του σε οίκημα των ελληνιστικών χρόνων και η στενότητα του διαθέσιμου χώρου έκανε αδύνατη τη διέλευση υποζυγίου¹⁶².

Δεν είναι γνωστό πότε εμφανίστηκε για πρώτη φορά αυτός ο τύπος ελαιοτριβείου. Έχει προταθεί ως παλαιότερο αυτό που βρέθηκε στη Χίο (τέλη 5ου αι. π.Χ.)¹⁶³ και οι μυλόπετρες της Ολύνθου¹⁶⁴. Όμως της Ολύνθου δεν βρέθηκαν κατά χώραν και δεν είναι βέβαιο ότι μπορούν να χρονολογηθούν πριν από την καταστροφή της πόλης το 348 π. Χ. Άλλωστε ο ανασκαφέας δεν προτείνει συγκεκριμένη χρονολόγηση¹⁶⁵.

Σχετικά με τα κατάλοιπα του ελαιοτριβείου της Χίου (τροχοί και λίθινα βάρη) ο ανασκαφέας θεωρεί 5ου αι. π. Χ. μόνο ένα θραύσμα τροχού¹⁶⁶, ενώ τον δεύτερο ακέραιο τροχό και τα τρία λίθινα βάρη τα χρονολογεί στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (6ος αι. μ.Χ.). Η χρονολόγηση του θραύσματος του τροχού, που θεωρείται του 5ου αι. π.Χ., πρέπει να αμφισβητηθεί, καθώς δεν

161. Λουκιαν., Όνος 42.

162. Για το ελαιοτριβείο αυτό βλ. Ζ. Μπόνιας - J. Perreault, «Άργιλος. Ανασκαφή 1997», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 531-547.

163. J. Boardman, "Excavations at Pindakas in Chios", *BSA* 53-54 (1958-1959), σ. 297, 303-304, εικ. 6, πίν. 72c.

164. D.M. Robinson - J. Walter Graham, *Excavations at Olynthus*, VIII, 1938, σ. 338-339, πίν. 82, 3.

165. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης των παραδειγμάτων της Ολύνθου βλ. και Isager-Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture*, 1992, σ. 60.

166. Ο Hadjisavvas (όπ., σ. 10) γράφει ότι τα ευρήματα του ελαιοτριβείου της Χίου χρονολογούνται στον 5ο και πρώιμο 4ο αιώνα π. Χ. και δεν κάνει καθόλου λόγο για τον 6ο αιώνα μ. Χ., στον οποίο χρονολογούνται με βεβαιότητα τα περισσότερα στοιχεία του ελαιοτριβείου.

βρέθηκε στη θέση του, αλλά μετακινημένος σε επιφανειακό στρώμα και επί- πλέον το υλικό του είναι ίδιο με εκείνο του τροχού του βου αι. μ. Χ. Προφα- νώς όλα τα κατάλοιπα ανήκουν στο ίδιο ελαιοτριβείο του βου αι. μ. Χ.

Το ασφαλέστερα χρονολογημένο ελαιοτριβείο αυτού του τύπου είναι αυτό της Αργίλου, δεύτερο μισό 4ου-τέλη 3ου αι. π. Χ.¹⁶⁷ Επίσης, αυτό που βρέθη- κε σε μια ελληνική αγροικία στη Μάλτα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων¹⁶⁸.

Αργότερα, στα αυτοκρατορικά χρόνια, εισάγεται ένας άλλος τύπος ελαιοτριβείου (*mola olearia*, ελαιόμυλος)¹⁶⁹. Καμιά περιγραφή αυτού του ελαιοτριβείου δεν παραδίδεται από τις πηγές, αλλά είναι γνωστό από απει- κονίσεις του σε ανάγλυφα και από τμήματα τέτοιων ελαιοτριβείων που βρέ- θηκαν σε ανασκαφές. Ο τύπος αυτός έμοιαζε με τον προηγούμενο, αλλά οι δύο τροχοί του (ή άλλοτε ένας) ήταν κυλινδρικοί και όχι φακοειδείς. Επίσης, κατά κανόνα δεν υπήρχε κιονίσκος στο μέσον της λίθινης λεκάνης, αλλά ένας κυκλικός ή τετράγωνος τóρμος στη θέση αυτή όπου στερεωνόταν μια δοκός κατακόρυφη. Μερικές φορές ο τóρμος αυτός δεν βρισκόταν στον πυθμένα της λεκάνης, αλλά λίγο ψηλότερα, μέσα σε ένα κυκλικό έξαρμα.

Η περιστροφή των τροχών γινόταν με τον ίδιο τρόπο. Ένας οριζόντιος άξονας περνούσε από το μέσον του τροχού ή των τροχών και πατούσε στην κατακόρυφη δοκό, που στερεωνόταν στο μέσον της λίθινης λεκάνης¹⁷⁰.

Τα τοιχώματα του περιχειλίσματος της λεκάνης εξωτερικά είναι κάθε- τα και εσωτερικά ανοίγουν ελαφρά προς τα κάτω. Αντίθετα, στον προη- γούμενο τύπο (*trapetum*) τα εξωτερικά τοιχώματα καμπυλώνονται ελαφρά προς τα μέσα, ενώ τα εσωτερικά ανοίγουν έντονα προς τα έξω, για να αντιστοιχούν στην καμπύλη επιφάνεια του τροχού.

Τέτοια ελαιοτριβεία έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της Ελλάδος, όπως στην Αγορά των Αθηνών¹⁷¹. Σώζεται μόνο η λίθινη λεκάνη και хро- νολογείται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

167. Μπόνιας-Perreault, ό.π.

168. A.A Caruana, "Remains of an Ancient Greek Building discovered in Malta", *AJA* 4 (1888), σ. 450-454, εικ. 17-18. Διάμ. λεκάνης 1,27 μ. ύψος 0,81 μ., διάμ. τροχών 0,84 μ.

169. Βλ. π.χ. K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Λονδίνο 1975, σ. 228-9.

170. Για τον τύπο αυτού του ελαιοτριβείου βλ. A.G. Drachmann, *Ancient Oil Mills and Presses*, Κοπεγχάγη 1932, σ. 42, εικ. 9.

171. H.A. Thompson - R.E. Wycherley, *The Athenian Agora*, XIV, 1972, σ. 214, εικ. 54, πίν. 105b.

Στο Άγιο Όρος, μεταξύ των Μονών Ζωγράφου και Χελανδαρίου, υπάρχει μια λεκάνη ελαιοτριβείου λαξευμένη στον βράχο. Ο Παπάγγελος που το εντόπισε δεν το χρονολογεί και δεν είναι βέβαιο εάν ήταν για παραγωγή ελαιόλαδου ή δαφνελαίου¹⁷². Από τη μορφή του θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Στην Κύπρο βρέθηκαν πολλά στοιχεία από ελαιοτριβεία αυτού του τύπου¹⁷³. Αυτός ο τύπος ελαιοτριβείου ήταν σε χρήση μέχρι τα νεότερα χρόνια.

β. Η πίεση του πολτού

Ο πολτός που προέκυπτε από την επεξεργασία του ελαιοκάρπου στο ελαιοτριβείο, έπρεπε στη συνέχεια να πιεστεί. Ο πιο απλός τρόπος για την πίεση του πολτού ήταν να τοποθετηθεί μέσα σε σάκκους και να πατηθεί πάνω σε μια επίπεδη σκληρή επιφάνεια με την προσθήκη θερμού ύδατος.

Υπήρχαν διάφοροι τύποι ελαιοπιεστηρίων¹⁷⁴. Ο παλαιότερος λειτουργούσε με ένα μεγάλο μοχλό, ο οποίος στερεωνόταν σε ένα στέρεο σημείο (π.χ. έναν τοίχο). Ο μοχλός αυτός, που ήταν ένα μεγάλο δοκάρι, ονομαζόταν κατά τον Πολυδεύκη *όρον* ή *όρος*¹⁷⁵.

Στο άλλο άκρο του μοχλού κρεμούσαν τα βάρη, με τα οποία επιτυγχανόταν η πίεση. Ως βάρη χρησίμευαν είτε μεγάλες πέτρες που τις λάξευαν σε σχήμα παρόμοιο με τις λίθινες άγκυρες (τέτοια βάρη βρέθηκαν στον Πίνδακα της Χίου), είτε σάκκους, που τους γέμιζαν με μικρότερες κοινές πέτρες. Η δεύτερη περίπτωση ήταν ασφαλώς πιο πρακτική, όχι μόνο γιατί οι πέτρες που χρησιμοποιούνταν δεν χρειαζόταν να είναι δουλεμένες, αλλά και γιατί τους διευκόλυναν να προσθέτουν ή να αφαιρούν

172. Ι. Παπάγγελος, «Ελαία και έλαιον στη μεσαιωνική Χαλκιδική», Π.Τ.Ι. - ΕΤΒΑ (εκδ.), *Ελιά και λάδι*, ό.π., σ. 179, 182, εικ. 1 α-β.

173. Hadjisavvas, ό.π., σ. 11-19.

174. Για τα πιεστήρια αυτά βλ. Drachmann, ό.π., σ. 50-121. Επίσης, Hadjisavvas, ό.π., σ. 21-74 και White, ό.π., σ. 230-232.

175. Πρβλ. Αισχύλ., Αποσπάσματα 105. Πολυδ. VII 151: «καὶ τὸ μὲν ξύλον ἐν ᾧ τοῦλαιον πιέζεται ὄρος, τὸ δὲ σχοινίον ᾧ τὰ ξύλα καταδεῖται τοπεῖον. Ὁ δὲ κρατὴρ εἰς ὃν ἀπορρεῖ τοῦ ἐλαίου τὸ πιεζόμενον τριπτὴρ». X 130: «καὶ ὄρος τὸ τρίβον τοῦλαιον ξύλον, καὶ τοπεῖον τὸ περιδονούμενον αὐτῷ σχοινίον, καὶ τριπτὴρ ὁ κρατὴρ εἰς ὃν ἀπορρεῖ τοῦλαιον».

εύκολα αυτά τα βάρη, γεμίζοντας ή αδειάζοντας τις πέτρες από τους σάκκους. Οι σάκκοι, όπως και τα λίθινα βάρη, δένονταν πάνω στον μοχλό με χοντρά σχοινιά. Για να ασκηθεί μεγαλύτερη πίεση, εκτός από τα βάρη αυτά, ένας άνδρας τραβούσε το άκρο του μοχλού προς τα κάτω, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ένας δεύτερος κρεμόταν πάνω στον μοχλό, προσθέτοντας το βάρος του σώματός του στο βάρος των λίθων.

Ο πολτός των ελιών είχε τοποθετηθεί μέσα σε σάκκους, που ήταν κατασκευασμένοι από σπάρτο¹⁷⁶ και στοιβάζονταν πάνω σε επίπεδη επιφάνεια ξύλινη ή λίθινη (εικ. 12). Η επιφάνεια αυτή είχε περιχέλωμα και μία αύλακα περιμετρικά, που κατέληγε σε προχοή, για να διοχετεύεται το λάδι και το νερό μετά την άσκηση της πίεσης σε ένα δοχείο που υπήρχε σε χαμηλότερο επίπεδο. Για τον λόγο αυτό η βάση συμπίεσης, πάνω στην οποία έμπαιναν οι σάκκοι, έπρεπε πάντα να βρίσκεται ψηλότερα από το έδαφος. Εάν δεν συνέβαινε αυτό, τότε το δοχείο που θα δεχόταν το λάδι θα έπρεπε να βρίσκεται χαμηλότερα, δηλ. μέσα στο έδαφος.

Όταν η βάση πάνω στην οποία θα γινόταν η σύνθλιψη του πολτού ήταν ξύλινη, στηριζόταν πάνω σε τέσσερα στέρεα ξύλινα πόδια, ενώ όταν ήταν λίθινη πάνω σε ένα κτιστό ψηλότερο επίπεδο.

Για την, κατά το δυνατόν, ισότιμη κατανομή της πίεσης που ασκούσε ο μοχλός στους σάκκους, υπήρχε ένα οριζόντιο κομμάτι ξύλου, του οποίου οι διαστάσεις προφανώς αντιστοιχούσαν με αυτές των σάκκων. Το ξύλο αυτό βρισκόταν στην πάνω επιφάνεια των σάκκων, κάτω δηλ. από το μοχλό, όπως φαίνεται και στο ελληνιστικό ανάγλυφο που προαναφέραμε¹⁷⁷.

Η παλαιότερη απεικόνιση του ελαιοπιεστηρίου που περιγράψαμε βρίσκεται σε έναν μελανόμορφο σκύφο που βου αι. π. Χ., τώρα στη Βοστώνη¹⁷⁸. Στην περίπτωση αυτή η βάση για την τοποθέτηση των σάκκων είναι ξύλινη και τα βάρη, που κρέμονται στο άκρο του μοχλού, είναι πέτρες μέσα σε δύο μεγάλους σάκκους (εικ. 13).

176. Χρήση σπάρτου για τους σάκκους αναφέρεται από τον Columella. Σε ένα τμήμα αναγλύφου ελληνιστικών χρόνων, τώρα στο Βρετανικό Μουσείο, με σκηνή ελαιοπιεστηρίου, είναι σαφές ότι οι σάκκοι είναι σπάρτινοι. Για το ανάγλυφο βλ. Isager-Skydsgaard, *ό.π.*, σ. 65, εικ. 3. 14.

177. Isager- Skydsgaard, *ό.π.*, σ. 65, εικ. 3. 14.

178. Isager- Skydsgaard, *ό.π.*, σ. 64, εικ. 3. 12-13.

Λίθινες βάσεις συμπίεσης έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της Ελλάδας και τα περισσότερα από αυτά είναι αδημοσίευτα. Αναφέρουμε εδώ αυτά της Ολύνθου¹⁷⁹, της Πραισού¹⁸⁰ και της Αγοράς των Αθηνών, που έχει κατασκευασθεί από μάρμαρο¹⁸¹.

Οι βάσεις συμπίεσης συνήθως είχαν κυκλικό ή κυκλωτερές σχήμα με μια αυλάκωση στην περιφέρειά τους, η οποία απέληγε σε προχοή, που εξέιχε άλλοτε ελαφρά και άλλοτε περισσότερο. Στην Όλυνθο π.χ. έφθανε τα 0,39 μ.¹⁸², ενώ σε ένα παράδειγμα στην Κύπρο έφθανε τα 0,81 μ.¹⁸³ Σε άλλες περιπτώσεις οι βάσεις συμπίεσης ήταν τετράγωνες ή ορθογώνιες. Στις περιπτώσεις αυτές συνήθως δεν σχηματιζόταν προχοή. Μερικές φορές τη βάση συμπίεσης αποτελούσε ένας μεγάλος ή περισσότεροι λίθοι με επίπεδη την άνω επιφάνειά τους, στην οποία υπήρχαν αυλακώσεις που σχημάτιζαν κύκλο σε δύο ή και σε περισσότερα σημεία που αντιστοιχούσαν στις θέσεις που θα τοποθετούνταν οι σάκκοι με τον πολτό για τη συμπίεση. Επρόκειτο δηλαδή για βάσεις συμπίεσης με περισσότερες από μία θέσεις για την τοποθέτηση σάκκων και με άλλα αυλάκια που διοχέτευαν το υγρό σε δοχεία υποδοχής¹⁸⁴.

Σε αγροικίες της Θάσου εντοπίστηκαν πέντε βάσεις συμπίεσης από μάρμαρο¹⁸⁵. Ένας μεγάλος αριθμός βάσεων συμπίεσης, περίπου τριάντα, εντοπίστηκαν στα 1972-1982 από την επιστημονική ομάδα του πανεπιστημίου Stanford¹⁸⁶ στην Αργολίδα. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης: την καρδιά

179. Robinson, *ό.π.*, σ. 342, πίν. 81, 4 και 83, 1. Η πρώτη έχει διάμετρο 0,86 μ. και βάθος 0,06 μ., α' μισό 4ου αι. π.Χ.

180. Bosanquet, *ό.π.*, σ. 264-265, εικ. 31. Δεύτερος αιώνας π.Χ.

181. Thompson, Whycherley, *ό.π.*, σ. 214, πίν. 105c. Ύστερη ρωμ. περίοδος.

182. Robinson, *ό.π.*, σ. 342, πίν. 81, 4.

183. Hadjisavvas, *ό.π.*, σ. 56, εικ. 98 και 105.

184. Τέτοια βάση συμπίεσης, διαστ. 3,72x1,30 μ. με τρεις θέσεις βρέθηκε στην Κύπρο και χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Βλ. Hadjisavvas, *ό.π.*, σ. 34-36, εικ. 61, 62. Πβλ. επίσης, τη μια βάση συμπίεσης που βρέθηκε στην Πραισό. Bosanquet, *ό.π.*, σ. 266-267, εικ. 34. Προφανώς υπήρχαν και άλλοι λίθοι αριστερά και δεξιά απ' τον σωζόμενο όπως δείχνουν τα αυλάκια που έρχονταν απ' αυτούς.

185. M.C. Amouretti - J.P. Brun, Etiam, D., (eds), "La production du vin et de l'huile en Mediterranée", *BCH* suppl. XXVI (1993), σ. 205. Οι αγροικίες εκτιμάται ότι κατοικούνταν στην κλασική και ελληνιστική περίοδο.

186. C. Runnels - Tj. Van Andel, "The Evolution of Settlement in Southern Argolid, Greece: An Economic Explanation", *Hesperia* 56 (1987), σ. 326. Tj Van Andel - C. Runnels, *Beyond the Acropolis*, 1987, σ. 109.

σχημη βάση (4ου-3ου αι. π. Χ.) στο Εμπορειό Καλύμνου¹⁸⁷, το τμήμα τετράγωνης βάσης από το Κληματοβούνι Μήλου (6ου αι. π. Χ.), το οποίο φέρει στο χείλος επιγραφή που αναφέρει ίσως το όνομα του ιδιοκτήτη της¹⁸⁸, τις δύο ελληνιστικές από τη Γορίτσα Βόλου¹⁸⁹, διαφόρων σχημάτων βάσεις στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ερέτριας και τις πολυάριθμες βάσεις ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου που έχουν βρεθεί στην Κύπρο¹⁹⁰.

Μεγάλοι λίθοι, που χρησιμοποιούνταν ως βάρη στα πιεστήρια με μοχλό, οι οποίοι έχουν οπή ή εγκοπή για να δένονται, έχουν βρεθεί στον Πίνδακα της Χίου¹⁹¹, στην Αργολίδα¹⁹², στη Μυτιλήνη¹⁹³, στη Γορίτσα Βόλου¹⁹⁴, στην Κύπρο¹⁹⁵ κ.α.

Εκτός από τον τύπο του πιεστηρίου που λειτουργούσε με μοχλό, υπήρχαν και άλλοι τύποι: με μοχλό και τροχαλία, με μοχλό και κοχλία ή μόνο με κοχλία. Στο πιεστήριο που λειτουργούσε μόνο με κοχλία πρέπει να ανήκουν λίθινες επιμήκεις βάσεις με δύο μεγάλες τετράγωνες οπές, για τη στερέωση των κατακόρυφων δοκαριών, πάνω στα οποία θα στηριζόταν το οριζόντιο δοκάρι, στο μέσον του οποίου «βιδωνόταν» ο κοχλίας. Αναφέρουμε μια τέτοια πέτρα που βρέθηκε στο Κουρμέκι Δολιανών της Κυνουρίας και μπορεί να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τα άλλα ευρήματα του χώρου, στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁹⁶. Μία παρόμοια βάση υπέδειξε στη Β. Σταματοπούλου στον Τσιόροβο Δολιανών ο κ. Αιμίλιος Λυμπεράκης¹⁹⁷.

187. W.R. Paton - J.L. Myres, "On Some Karian and Hellenic Oil Presses", *JHS* 18 (1898), σ. 214.

188. Paton-Myres, *ό.π.*, σ. 215.

189. S.C. Bakhuizen, "Torcula Graecanica: A Note on the Archaeology of Olive and Grape Pressing", *STIPS VOTIVA*, M. Gnade (ed.), Amsterdam 1991, σ. 2-4.

190. Hadjisavvas, *ό.π.*, σ. 55-58, εικ. 94-105.

191. Boardman, *ό.π.*, σ. 297, 303, εικ. 6, αρ. 9-11, 6ος αι. μ.Χ.

192. Runnels-Andel, *ό.π.* σ. 326.

193. Paton-Myres, *ό.π.*, σ. 217.

194. Εντοπίστηκαν τέσσερις μεγάλοι λίθοι σε σχήμα κολουρου κώνου, ωοειδές ή ορθογώνιο προς το εξαγωνικό. Βλ. Bakhuizen, *ό.π.*, σ. 2-4.

195. Ο Hadjisavvas (*ό.π.*, σ. 63-69) αναφέρει πολλά παραδείγματα και δίνει έναν κατάλογό τους με φωτογραφίες και σχέδια.

196. Για τα αρχαιολογικά λείψανα στο Κουρμέκι βλ. Π.Β. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία*, 1990, σ. 94-96.

197. Για τα αρχαιολογικά λείψανα στον Τσιόροβο βλ. Φάκλαρης, *ό.π.*, σ. 90-94.

γ. Ο διαχωρισμός

Το τελευταίο στάδιο ήταν ο διαχωρισμός του λαδιού από το νερό και τους άλλους χυμούς του καρπού, ο οποίος γινόταν με διάφορους τρόπους. Σύμφωνα με τον πιο απλό τρόπο, το υγρό που προέκυπτε από τη συμπίεση συγκεντρωνόταν μέσα σε αγγείο ή λεκάνη και αφηνόταν να ηρεμήσει. Τότε το λάδι συγκεντρωνόταν στην κορυφή και ξεχώριζε από το νερό και τα άλλα συστατικά, τα οποία είναι βαρύτερα και κατακαθίζουν στον πυθμένα. Έτσι ήταν εύκολο να αφαιρέσουν το λάδι από πάνω με ένα κατάλληλο σκεύος. Σε άλλες περιπτώσεις το λάδι διέφευγε από μία προχοή και κυλούσε καθαρό σε μία δεύτερη λεκάνη, από την οποία το αντλούσαν.

Ο δεύτερος τρόπος ήταν να βάλουν το υγρό που προέκυπτε από το πιεστήριο σε ένα αγγείο, το οποίο είχε μια οπή στο ύψος του πυθμένα ή πολύ κοντά σ' αυτόν, που ασφάλιζε και ελευθερωνόταν εύκολα με ένα πύρο. Μετά από μικρό χρονικό διάστημα, αφού ξεχώριζε το νερό από το λάδι, ελευθέρωναν την οπή, ώστε το νερό και οι άλλες ουσίες απομακρύνονταν από το αγγείο, στο οποίο έμενε το καθαρό λάδι. Ένα τέτοιο πήλινο αγγείο βρέθηκε στο ελαιουργείο της Πραισού (2ος αι. π. Χ.) (εικ. 14). Ήταν ευρύστομο με δύο κατακόρυφες ταινιωτές λαβές και είχε ύψος 0,50 και διάμετρο στομίου 0,62 μ.¹⁹⁸ Η μορφή του σαφώς μας οδηγεί σε ξύλινα πρότυπα. Τέτοια αγγεία βρέθηκαν και στην Κύπρο¹⁹⁹ ένα από αυτά στον τύπο του αμφορέα αλλά άωτο (ύψους 0,615 μ. και με εσωτερική διάμετρο στομίου 0,24 μ.).

Οι χρήσεις του δένδρου και των προϊόντων του

α. Οι χρήσεις του καρπού

Οι ελιές αποτελούσαν βασικό στοιχείο της διατροφής στην αρχαιότητα και υπήρχε μεγάλη ποικιλία. Μαζί με το λάδι, το ψωμί, το τυρί, το αλάτι και το κρασί, θεωρούνταν τρόφιμα απαραίτητα για τη ζωή²⁰⁰. Ο Αθήναιος αναφέρει ότι, όταν οι Αθηναίοι προσφέρουν πρόγευμα στους Διόσκουρους στο πρυτανείο, προσφέρεται τυρί, άζυμα κουλούρια, ώριμες ελιές και πράσα,

198. Bosanquet, ό.π., σ. 268-269, ειχ. 35-36.

199. Hadjisavvas, ό.π., σ. 75-76, ειχ. 53, 144, 146.

200. Αριστοφ., Αχ. 550· Εκκλ. 308.

για να θυμίζουν τον παλιό τρόπο ζωής τους²⁰¹. Η εταίρα Λαΐς αναφέρεται ότι πέθανε, γιατί κατάπιε κουκούτσι ελιάς²⁰². Οι ελιές ήταν φθηνή τροφή, όπως αναφέρει ο Σωκράτης σε κάποιον φίλο του, και η μία χοϊνίξ ελιών κόστιζε δύο χαλκά νομίσματα²⁰³.

Μεγαλύτερες ποσότητες κατανάλωναν οι στρατιώτες και όσοι βρίσκονταν έξω από το σπίτι σε δουλειές στην ύπαιθρο ή σε ταξίδια. Η ελιά προσφέρεται για κάτι τέτοιο, γιατί μεταφέρεται εύκολα, δεν αλλοιώνεται γρήγορα και επιπλέον έχει μεγάλη θρεπτική αξία.

Στη Ζάκρο μέσα σ' ένα πηγάδι βρέθηκαν ελιές τοποθετημένες σ' ένα ανοιχτό μικρό αγγείο (15ος αι. π. Χ.) (εικ. 15)²⁰⁴. Σε μερικές ανασκαφές βρίσκονται κουκούτσια από βρώσιμες ελιές που είναι τροφικά κατάλοιπα²⁰⁵. Οι ελιές φορτώνονταν σε εμπορικά πλοία, συσκευασμένες σε αμφορείς, και έτσι γινόταν η διακίνησή τους. Σε αμφορέα που βρέθηκε σε ναυάγιο ρωμαϊκών χρόνων στη Βρετανία, προερχόμενο από την Ισπανία, σώθηκαν οι πυρήνες από περίπου 6.500 ελιές²⁰⁶.

Στοιχεία για τις βρώσιμες ελιές αναφέρει κυρίως ο Αθήναιος. Θλασταί ήταν πιθανότατα οι τσακιστές μαύρες ελιές, οι οποίες αναφέρεται ότι ήταν εύπεπτες²⁰⁷. Οι κολυμβάδες ονομάζονταν έτσι, γιατί επέπλεαν στην άλμη²⁰⁸. Η κατανάλωσή τους ήταν πολύ διαδεδομένη. Οι αλμάδες ήταν παραπλήσια ποικιλία με τις κολυμβάδες και πιθανόν πρόκειται για τις κολυμβάδες στο πρώτο τους στάδιο. Ο Αθήναιος αναφέρει ότι τους έβαζαν μάραθο²⁰⁹. Δρυ-

201. Αθήναιος, IV 137e: «...τοὺς Ἀθηναίους φησὶν, ὅταν τοῖς Διοσκούροις ἐν πρυτανείῳ ἄριστον προτίθωνται, ἐπὶ τῶν τραπεζῶν τιθέναι τυρὸν καὶ φυστὴν δρυπεπεῖς τ' ἐλάας καὶ πράσα, ὑπόμνησιν ποιούμενος τῆς ἀρχαίας ἀγωγῆς».

202. Φώτ. 146b, 20 κ.ε.: «καὶ περὶ Λαΐδος τῆς ἐταίρας, ὡς τελευτήσοι ὅστοῦν ἐλαίας καταπίουσα».

203. Πλούτ. Περί ευθυμίας 470 f1: «ταῖς ἐλαίαις δύο χαλκῶν ἢ χοϊνίξ...».

204. N. Platon, *Crete*, Λονδίνο 1966, σ. 96, εικ. 56.

205. D. Kucan, "Zur Ernährung und dem Gebrauch von Pflanzen im Heraion von Samos im 7. Jahrhundert v. Chr.", *JdDI* 110 (1995), σ. 1-64. Επίσης, Hadjisavvas, *ό.π.*, σ. 4, εικ. 2-3.

206. P.R. Sealey - P.A. Tyers, "Olives from Roman Spain: A Unique Amhora Find in British Waters", *Antiquaries Journal* LXIX (1989), σ. 53-72.

207. Αθήναιος, II 56b, c.

208. Αθήναιος, II 56b.

209. Αθήναιος, II 56b, c.

πεπείς ή ισχάδες, ή γεργέριμες ήταν οι υπερώριμες ζαρωμένες ελιές. Αυτές καταναλώνονταν χωρίς επεξεργασία (μαράγκια)²¹⁰. Οι μέλαιναι ήταν βαρείες για το στομάχι και πιθανόν υπεύθυνες για πονοκεφάλους, σύμφωνα με τον Αθήναιο. Οι πιτυρίδες ήταν μικρές ελιές στο χρώμα του πίτουρου και συλλέγονταν πριν να ωριμάσουν²¹¹. Στεμφυλίδες ονομάζονταν οι μαύρες ελιές²¹², από τις οποίες έκαναν το στέμφυλον, έναν πολτό από τριμμένες ελιές, ο οποίος μαζί με μυρωδικά, λάδι και ξύδι έκανε το επίτυρον²¹³.

Για μερικά είδη ελιών ο τρόπος επεξεργασίας για κατανάλωση δεν διέφερε πολύ από τον σημερινό. Υπάρχουν όμως και κάποια στοιχεία ασυνήθιστα για τη σημερινή πρακτική. Αρχικά τις ξεπίκριζαν με νερό, αλλά και αλάτι. Στο τελικό στάδιο τις έβαζαν μέσα σε ξύδι, βρασμένο κρασί και μέλι, προσθέτοντας κατά περίπτωση μαραθο, κύμινο, απήγανο, μέντα, κορίανδρο.

β. Οι χρήσεις του ελαίου

Το λάδι αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της αρχαίας ελληνικής μαγειρικής, όπως και της σύγχρονης. Το χρησιμοποιούσαν ωμό π.χ. σε σαλάτες²¹⁴ και σαν λίπος για το μαγείρεμα διαφόρων φαγητών²¹⁵.

Μετά την εξαγωγή του από το ελαιουργείο το λάδι μεταφερόταν στον χώρο αποθήκευσής του. Για μεταφορά δια θαλάσσης συσκευαζόταν σε οξύπυθμενους αμφορείς, ενώ δια ξηράς μέσα σε ασκούς φορτωμένους σε υποζύγια ή άμαξες²¹⁶. Ο Στράβων (1ος αι. π. Χ.-1ος αι. μ. Χ.), αναφέρει ότι η μεταφορά γινόταν και με ξύλινους πίθους πάνω σε άμαξες. Αυτοί οι ξύλινοι πίθοι προφανώς αποτελούν πρώιμη μορφή του ξύλινου βαρελιού²¹⁷. Η τελι-

210. Αθήναιος, II 56a, c, d.

211. Αθήναιος, II 56c.

212. Αθήναιος, II 56c, d.

213. Cato, 119.

214. Π.χ. Αριστοφ., Αχ. 1128· Αθήν. I 7e· III 117d· III 140 d, f· VII 285c.

215. Π.χ. Αθήν. VI 267f· VII 303 e· VIII 340e.

216. Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμ. Αρχαιολ. XIII 10, 3: «...πολλούς μὲν ἀσκούς οἴνου καὶ ἐλαίου ταῖς ἀμάξαις ἐπιθέμενος...».

217. Στράβων, Γεωγρ. Ε 1, 8, 14: «Κομίζουσι δ' οὔτοι μὲν τὰ ἐκ θαλάσσης, καὶ οἶνον ἐπὶ ξυλίνων πίθων ἄρμαμάξαις ἀναθέντες καὶ ἔλαιον, ἐκεῖνοι δὲ ἀνδράποδα καὶ βοσκήματα καὶ δέρματα».

κή αποθήκευση γινόταν σε πήλινους πίθους, αλλά μπορούσε να παραμένει και μέσα στους αμφορείς²¹⁸. Τα αγγεία αυτά έπρεπε να βρίσκονται σε χώρους δροσερούς, ξηρούς²¹⁹ και χωρίς οσμές²²⁰.

Ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια είχε αναπτυχθεί στη Μεσογειακή λεκάνη ένα ευρύτατο και ανθηρότατο εμπορικό δίκτυο διακίνησης λαδιού²²¹, η οικονομική σημασία του οποίου μαρτυρείται από την απεικόνιση του κλάδου ή των φύλλων της ελιάς, του αμφορέα, ή της Αθηνάς σε νομίσματα ελαιοπαραγωγών πόλεων (εικ. 16, 17). Συχνά η διακίνηση του λαδιού γινόταν με τη μέθοδο του αντιφορτίζεин, δηλ. με ανταλλαγή ενός φορτίου εμπορευμάτων με φορτίο λαδιού ίσης αξίας²²². Αναφέρονται επίσης περιπτώσεις έμμεσης φορολογίας μέσω του λαδιού, όπως π.χ. στη Λάμψακο, που για κάθε χου λαδιού η πόλη εισέπραττε μία δραχμή και ένα τριώβολο, ενώ ο έμπορος τρεις δραχμές²²³. Οι Κλαζομένιοι, που είχαν μεγάλη παραγωγή λαδιού, κάποτε που δεν είχαν χρήματα να αντιμετωπίσουν τη σιτοδεία που είχε προ-

218. Cato, 10, 2: "*amphoras olearias*".

219. Γεωπ. ΙΧ 19, 2, Αριστοτ., Προβλ., 927a, 28: «...τὸ ἔλαιον λευκότερον τοῦ προσφάτου τὰ παλαιὸν...ἐξατμίζει δὲ τοῦ μὲν ἐλαίου ἢ ὁ χρόνος ἢ ὁ ἥλιος...».

220. Αριστοτ., Περί ενυπνίων, 460a, 28: «Τὸ τε γὰρ παρασκευασθὲν ἔλαιον ταχέως λαμβάνει τὰς τῶν πλησίον ὀσμάς... οὐ γὰρ μόνον τῶν ἐμβαλλομένων ἢ ὑποκιρναμένων ἀλλὰ καὶ τῶν πλησίον τοῖς ἀγγείοις τιθεμένων ἢ πεφυκότων ἀναλαμβάνουσι τὰς ὀσμάς».

221. Π.χ. κατά τον 6ο αι. π. Χ. ο Ακράγας, που ήταν κατάφυτος από ελιές, πουλούσε το προϊόν στην Καρχηδόνα, στην οποία δεν είχε εισαχθεί ακόμη η καλλιέργεια αυτή, και κέρδιζε τεράστιο πλούτο. Τίμαιος, Αποσπ. 26a, 7 κ.ε.: «...καὶ τὸ πλεῖστον τῆς χώρας ἐλαίας κατάφυτον, ἐξ ἧς παμπληθὴ κομιζόμενοι καρπὸν ἐπώλουν εἰς Καρχηδόνα. Οὐπὼ γὰρ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τῆς Λιβύης πεφυτευμένης, οἱ τὴν Ἀκραγαντίνην νεμόμενοι τὸν ἐκ τῆς Λιβύης ἀντιφορτιζόμενοι πλοῦτον, οὐσίας ἀπίστους τοῖς μεγέθεσιν ἐκέκτηντο». Αργότερα, στα χρόνια του Θεόφραστου η Κυρηναϊκή παρήγαγε η ίδια πολύ λάδι. Θεόφρ. Φυτ. Ιστ., IV 3, 1: «ἐν δὲ τῇ Κυρηναίᾳ κυπάρισσος καὶ ἐλάαι τε κάλλισται καὶ ἔλαιον πλεῖστον».

222. Στράβων, Γεωγρ. IV 6, 2, 20: «Ταῦτά τε δὴ κατάγουσιν εἰς τὸ ἐμπόριον τὴν Γένουαν καὶ θρέμματα καὶ δέρματα καὶ μέλι, ἀντιφορτίζονται δὲ ἔλαιον καὶ οἶνον τὸν ἐκ τῆς Ἰταλίας». Αριστοτ., Οικον. 1348ε, 17 κ.ε.

223. Αριστοτ., Οικον. 1347a, 32 κ.ε.: «Λαμψακηνοὶ δὲ προσδοκίμων οὐσῶν τριήρων πολλῶν πρὸς αὐτοὺς, ὄντος τοῦ μεδίμνου τῶν ἀλφίτων τετραδράχμου, προσέταξαν τοῖς ἀγοραίοις πωλεῖν ἐξάδραχμον, καὶ τοῦ ἐλαίου τὸν χόα ὄντα δραχμῶν τριῶν τεττάρων καὶ τριωβόλου, τοῦ τε οἶνου καὶ τῶν ἄλλων ὡσαύτως. Τὴν μὲν οὖν ἀρχαίαν τιμὴν ἐλάμβανεν ἰδιώτης, τὸ δὲ πλεόν ἢ πόλις καὶ εὐπόρησε χρημάτων».

κύψει, δανείστηκαν με τόκο το λάδι των πολιτών, το οποίο πούλησαν αντί για σιτάρι²²⁴. Ο Αριστοφάνης συγκαταλέγει την κατοχή ελαίου και μύρου μεταξύ των χαρακτηριστικών του πλούτου²²⁵.

Λόγω της μεγάλης οικονομικής τους σημασίας, η ελιά και το λάδι αποτέλεσαν και πολεμικό παράγοντα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, όταν ο εχθρικός στρατός εισέβαλλε στην αντίπαλη επικράτεια, συχνά έκοβε τα ελαιόδεντρα, με σκοπό να πλήξει την οικονομία του αντιπάλου για τόσα χρόνια, όσα χρειάζεται για να ξανααναπτυχθεί ο ελαιώνας. Αναφέρουμε ενδεικτικά την καταστροφή των ελαιοδέντρων της Αττικής από τους Σπαρτιάτες κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο αλλά και το κόψιμο των ελαιοδέντρων από τους Αθηναίους, υπό την ηγεσία του Περικλή, στην πεδιάδα των Πρασιών Κυνουρίας (τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλισμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν), καθώς και άλλων περιοχών της Αργολίδος (Τροιζήνα, Αλιείς, Ερμιόνη)²²⁶.

Πέρα από τους γεωργούς που εργάζονταν στην καλλιέργεια των ελαιόδέντρων και στη συγκομιδή του καρπού και αυτούς που ασχολούνταν με την επεξεργασία του καρπού, το λάδι αποτελούσε αντικείμενο μιας σειράς σχετικών επαγγελμάτων που σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με το προϊόν αυτό: μεταφορείς, ναυτικοί, ελαιοπώλες, έμποροι, αρωματοποιοί, αγγειοπλάστες κ.ά. Ο κλάδος των ελαιοπωλών, όπως ήταν φυσικό, ευημερούσε. Ενδεικτική είναι η παροιμία του Αίσωπου για τους πονηρούς και κακοτρόπους, που συνηθίζουν να λένε ότι ήταν γένους μεγάλου καὶ δόξης καλῆς: Κροκόδειλος ἔλεγεν ὅτι «εἰς τὴν πόλιν μου ἐλαιοπώλης ἦμην»²²⁷.

Υπήρχαν τρεις ποιότητες λαδιού. Το ὠμοτριβές ή ὀμφάκινον²²⁸, που ήταν το καλύτερο, έβγαινε από ελιές αγουρωπές και χωρίς ξεθέρμισμα. Το δεύ-

224. Αριστοτ., Οικον. 1348b, 17 κ.ε.: «Κλαζομένοι δ' ἐν σιτοδείᾳ ὄντες χρημάτων τε ἀποροῦντες ἐψηφίσαντο παρ' οἷς ἔλαιόν ἐστι τῶν ἰδιωτῶν, δανεῖσαι τῇ πόλει ἐπὶ τόκῳ. Γίνεται δὲ πολὺς οὗτος ὁ καρπὸς ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν. Δανεισάντων δὲ μισθωσάμενοι πλοῖα ἀπέστειλαν εἰς τὰ ἐμπόρια, ὅθεν αὐτοῖς ἦκε σῖτος, ὑποθήκης γενομένης τῆς τοῦ ἐλαίου τιμῆς».

225. Αριστοφ., Πλούτ. 810: «Τὸ φρέαρ δ' ἐλαίου μεστόν. Αἱ δὲ λήκυθοι μύρου γέμουσι...».

226. Θουκ. II 56, 5-6.

227. Αίσωπος, Παροιμίες 5.

228. Διοσκουρ., Περί ὕλης ἰατρικῆς 1, 30, 1: «Ἐλαιον πρὸς τὴν ἐν ὑγιείᾳ χρῆσιν ἄριστον τὸ ὠμοτριβές, ὃ καὶ ὀμφάκινον καλοῦσι».

τερον γεύματος, ήταν το καλής ποιότητας λάδι. Το χυδαῖον ἔλαιον ήταν κοινό λάδι κατώτερης ποιότητας από ελιές χτυπημένες ή υπερώριμες.

Το λάδι χρησιμοποιούνταν ευρέως ως καύσιμη ύλη για φωτισμό. Απλοί λύχνοι με ένα φιτίλι, αλλά και άλλοι πιο σύνθετοι με περισσότερα, λειτουργούσαν με λάδι (εικ. 18). Στις Νεφέλες του Αριστοφάνη, ο Στρεψιάδης επιπλήττει αυστηρά τον δούλο του, γιατί άναψε «τόν πότην λύχνον», που καίει πολύ λάδι, και έβαλε και μεγάλο φιτίλι²²⁹. Είναι άλλωστε γνωστό ότι το πολύ λάδι σβήνει το φιτίλι²³⁰.

Από τα μινωικά και μυκηναϊκά χρόνια έχουν βρεθεί λύχνοι και ο Όμηρος²³¹ κάνει λόγο και για λύχνους από πολύτιμα υλικά. Όμως, είναι σαφές ότι οι πρώιμοι αυτοί λύχνοι (και κάποιοι οψιμότεροι) με το ανοιχτό στόμιο και τον ανοιχτό μυκτήρα, δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά με λάδι, αλλά είναι πιο κατάλληλοι για χρήση λίπους. Οι λύχνοι λαδιού δεν έχουν ανοιχτό στόμιο, αλλά στο μέσον του σώματός τους δημιουργείται μικρή ή μεγάλη οπή πληρώσεως και ο μυκτήρ απολήγει σε οπή.

Το λάδι το χρησιμοποιούσαν ως φυσικό λιπαντικό, όπου χρειαζόταν, π.χ. λάδωναν μετάλλινους μηχανισμούς ή ξύλινα εξαρτήματα. Επίσης γνωρίζουμε ότι το ακόνι, στο οποίο χρησιμοποιούσαν λάδι αντί για νερό για το τρόχισμα των μαχαιριών, ονομαζόταν ελαιακόνη (λαδάκονο). Για τη διατήρηση του ελεφαντοστού, του δέρματος και του μετάλλου χρησιμοποιούσαν μια αλοιφή, η οποία αποτελούνταν κυρίως από λάδι. Είναι γνωστό ότι η συντήρηση του ελεφαντοστού στο περίφημο χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός στην Ολυμπία γινόταν με λάδι²³².

Διαδεδομένη στην αρχαιότητα ήταν η χρήση του λαδιού στη σωματική υγιεινή. Επάλειψη του σώματος με λάδι²³³ προστάτευε από τον ήλιο και το

229. Αριστοφ., Νεφ. 56: «Οϊκέτης: ἔλαιον ἡμῖν οὐκ ἔνεστ' ἐν τῷ λύχνῳ. Στρ.: Οἴμοι. Τί γάρ τόν πότην ἤπτες λύχνον; Δεῦρ' ἔλθ' ἵνα κλάῃς. Οἰκ.: Διὰ τί δήτα κλαύσομαι; Στρ.: Ὅτι τῶν παχειῶν ἐνετίθεις θρυαλλίδων».

230. Αλέξ. Προβλ. I 16, 5: «Τὸ ἔλαιον πολὺ τε καὶ ἀθρόως ἐπιβαλλόμενον λυχνιαία φλογὶ σβέννυσιν αὐτήν».

231. Π.χ. Οδ. XIX 34.

232. Φώτ., Βιβλ. 293b, 1 κ.ε.: «...Φειδίαν τὸν ἀγαλματοποιὸν τὸ Πισαῖον εἰδῶλον ποιήσαντα ἐξ ἐλέφαντος προστάξαι ἔλαιον ἔμπροσθεν τοῦ ἀγάλματος ἐκχέειν, ὥστε ἀθάνατον ἐς δύναμιν αὐτὸ φυλάσσεσθαι».

233. Πλίν. HN XV 24: "Oleo natura tepefacere corpus et contra algores munire, eidem feruores capitis refrigerare. Usum eius ad luxuriam uetere Graeci, uitiorum omnium genitores, in gymnasiis publicando".

ψύχος. Ειδικά οι αθλητές άλειφαν το σώμα τους με λάδι και σκόνη (κόνις), για να προστατεύονται από την παρατεταμένη έκθεση στον ήλιο και την υπερβολική εφίδρωση, ενώ στους παλαιστές χρησίμευε για να γλιστρούν από τις λαβές του αντιπάλου. Μετά τις ασκήσεις έκαναν λουτρό και αλείφονταν πάλι με αρωματισμένο λάδι. Στις παλαίστρες υπήρχε αποθήκη με λάδι μέσα σε στάμνους, το οποίο χρησίμευε για τις ανάγκες των αθλητών. Το ίδιο γινόταν και στα βαλανεία, στο ελαιοθέσιον. Αρχικά οι αθλητές έφερναν καθέννας το λάδι του μέσα σε αρυβάλλους, όπως απεικονίζεται συχνά σε σχετικές παραστάσεις αγγειογραφίας. Αργότερα ο Γυμνασίαρχος διένεμε το λάδι στους αθλητές. Αναφέρονται επίσης περιπτώσεις στις οποίες λάδι για το γυμνάσιο, προσφέρθηκε ως χορηγία²³⁴. Σε επιγραφές ελληνιστικών χρόνων αναφέρεται ο όρος αλειπτήριον. Πρόκειται για κλειστό χώρο στο νότιο τμήμα της παλαίστρας, όπου οι αθλητές αλείφονταν με λάδι.

Το λάδι αποτελούσε βασικό συστατικό πολλών αρωμάτων. Από τα μυκηναϊκά χρόνια έχουμε πληροφορίες από πινακίδες γραμμικής Β για παραγωγή αρωματικού λαδιού (Πύλος). Επίσης από τον Θεόφραστο (Περί Οσμών IV) και από τον Διοσκουρίδη καταγράφονται υλικά και συνταγές αρωματικού λαδιού.

Το αρωματισμένο λάδι (μύρον) το χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες για να αλείφουν ολόκληρο το σώμα αλλά και την κόμη τους μετά το λουτρό. Συσκευαζόταν και φυλασσόταν σε ειδικά αγγεία, τα μυροδοχεία. Ανάλογα με το σχήμα τους ονομάζονταν λήκωθοι, αρύβαλλοι, αλάβαστρα, αμφορίσκοι κ. ά. Κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά, πηλό, γυαλί, άργυρο, ξύλο και διάφορα πετρώματα (αλάβαστρο, μάρμαρο κ.ά.).

Οι δύτες γέμιζαν το στόμα τους με λάδι. Όταν έφθαναν στο βυθό το άδειαζαν και το λάδι ανέβαινε στην επιφάνεια, κάνοντας το νερό διαυγές²³⁵.

Οι θεραπευτικές ιδιότητες του λαδιού ήταν γνωστές στην αρχαιότητα. Στον Ιπποκράτειο Κώδικα βρίσκουμε πάνω από 60 φαρμακευτικές χρήσεις του. Ήταν πολύ κατάλληλο για τη θεραπεία δερματικών παθήσεων. Επίσης

234. Πολύβιος, V 88, 5: «*Ἰέρων γὰρ καὶ Γέλων οὐ μόνον ἔδωκαν ἑβδομήκοντα καὶ πέντ' ἀργυρίου τάλαντα (δηλ. 1.935 κιλά αργύρου) πρὸς τὴν εἰς τὸ ἔλαιον ἐν τῷ γυμνασίῳ χορηγίαν...*».

235. Πλούτ., Αἰτία Φυσικά 915α : «*ἐπεὶ δέ φασι καὶ τοὺς κατακολυμβῶντας, ὅταν ἔλαιον εἰς τὸ στόμα λαβόντες ἐκφυσήσωσιν, ἐν τῷ βυθῷ φέγγος ἴσχειν καὶ δίοψιν... διαύγειαν καὶ καταφάνειαν*».

ως επουλωτικό, απολυμαντικό και αιμοστατικό σε τραύματα και εγκαύματα²³⁶. Πλύσεις του στόματος με λάδι θεωρείται ότι αντιμετώπιζαν τα στοματικά έλκη και τόνωναν τα ούλα²³⁷. Το χρησιμοποιούσαν και για γυναικολογικές ασθένειες λόγω των αντισηπτικών ιδιοτήτων του²³⁸. Πιθανόν το λάδι χρησίμευε και ως μέσον αντισύλληψης²³⁹ ή αποβολής²⁴⁰. Επίσης για επαλείψεις κατά τον τοκετό²⁴¹ και περιποίηση του βρέφους²⁴². Ως τροφή βοηθούσε σε περιπτώσεις καρδιακών προβλημάτων. Το χρησιμοποιούσαν επίσης και ως εμετικό σε περιπτώσεις δηλητηριάσεων²⁴³ και για προβλήματα των αυτιών. Το λάδι της άγριας ελιάς το χρησιμοποιούσαν για την καταπολέμηση δερματικών και άλλων παθήσεων²⁴⁴.

γ. Οι χρήσεις του ξύλου

Οι ιδιότητες του ξύλου της ελιάς περιγράφονται από τον Θεόφραστο²⁴⁵ και τον Πλίνιο²⁴⁶. Είναι λιπαρό, δεν σπάζει και δεν σκίζεται εύκολα. Δεν προσβάλλεται από παράσιτα. Ανάβει εύκολα και έχει καλά θερμαντικά αποτελέσματα. Κατατάσσεται ανάμεσα στα είδη ξύλου που κρατάνε περισσότερο²⁴⁷. Χρησι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

236. Αριστοτ., Περί τα ζώα ιστορίαΙ Π 18· Πλίν. HN VIII 28· Γαλ. XI 790, 868· Διοσκ. I 30, 1.

237. Πλίν. HN XXIII 77.

238. Σωρανός, Γυναικείων I 26, 2.

239. Σωρανός, Γυναικείων I 61, 2.: «Συνεργεί δὲ τῇ ἀσυλληψίᾳ καὶ τὸ διαχρίειν τὸ στόμα τῆς ὑστέρας ἐλαίῳ παλαιῷ...».

240. Σωρανός, Γυναικείων I 64, 2.

241. Σωρανός, Γυναικείων II 2, 1· II 4, 1 κ.ε. II 7, 4.

242. Σωρανός, Γυναικείων II 13, 1· II 13, 4· II 31, 2 κ.ε. II 35, 1· II 49, 5· II 50, 1· II 51, 1.

243. Πλίν. HN VIII 28· XXIII 80.

244. Διοσκ. I 30, 3: «τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀγρίας ἐλαίας ἔλαιον στυπτικώτερον, πρὸς μὲν τὴν ἐν ὑγιείᾳ χρῆσιν δεύτερον, κεφαλαλγοῦσι δὲ ἀντὶ ῥοδίνου ἀρμόζει, ἐπέχον καὶ ἰδρῶτας καὶ τρίχας ρεούσας. Ἀποσμήχει δὲ καὶ πίτυρα καὶ ἀχῶρας καὶ ψώρας καὶ λέπρας ἐπαλειφόμενον».

245. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 9, 6 κε. I 5, 4· V 4, 2.4· Φυτ. Αἰτ. I 3, 2· V 16, 4.

246. Πλίν. HN XVI 186.

247. Βιτρούβ. VII 3, 1· Θεόφραστος, Φυτ. Ιστ. V 4, 2.4· Πλίν. HN XVI 212.

μποποιείται ως καύσιμη ύλη²⁴⁸, γίνεται κάρβουνα²⁴⁹, είτε χρησιμεύει για πυρές²⁵⁰. Αναφέρεται επίσης και μια αποτρόπαια χρήση αυτού του δένδρου²⁵¹.

Από το ξύλο αυτό φτιάχνουν βακτηρίες²⁵² ή ρόπαλα, όπως ο Πολύφημος²⁵³, ο Ηρακλής²⁵⁴, και ο Τληπόλεμος²⁵⁵, και στείλεους ή άλλα τμήματα εργαλείων για σφύρες και σφυριά²⁵⁶, πελέκεις²⁵⁷, κουπιά²⁵⁸, στρόφιγγες²⁵⁹, και ο κοχλίας του Αρχιμήδη ήταν απ' αυτό το ξύλο²⁶⁰. Έκανε και για κιβωτίδια²⁶¹, πόδια κλινών²⁶², γιγγλύμους²⁶³, τρόπαια²⁶⁴, πολεμικές κατασκευές²⁶⁵ και αγάλματα²⁶⁶. Επίσης, για μικρές δοκούς²⁶⁷, για κατακόρυφους πασσάλους²⁶⁸, για ξυλοδεσιές σε πλίνθινα τείχη²⁶⁹, για σφήνες²⁷⁰, για εμπόλια²⁷¹.

248. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 9, 6· Αριστοφ., Λυσ. 255· Απολλ. Ρόδ. I 405· Πλίν. HN XVII 135.

249. Γεωπ. IX 25.

250. Δημοσθ. 43, 49· Σοφοκλ., Τραχ. 1197.

251. Διογ. Λαέρτ., Βίοι Φιλοσοφ. VI 52, 4: «...ιδών ποτε γυναῖκας ἀπ' ἐλαίας ἀπηγγονισμένους...».

252. Ovid., Met. II 681.

253. Οδ. IX 319 κ.ε.: «Κύκλωπος γὰρ ἔκειτο μέγα ρόπαλον παρὰ σηκῶ, χλωρὸν ἐλαίνεον».

254. Πaus., II 31, 10.

255. Πινδ., Ολ. VII 28-9.

256. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 7, 8· Πλίν. HN XVI 230.

257. Ιλιάδα XIII 612· Οδ. V 236.

258. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 9, 8.

259. Pap. Lond. 1177, 178.

260. Pap. Lond. 1177, 192.

261. Cic. div. II 86.

262. Οδύσσεια XXII 190.

263. Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 9, 8.

264. Διονύσ. Αλικαρν., Ρητ. 6· Πλίν. HN XVI 199.

265. Θουκ. VI 99: «Ἐτείχιζον οὖν ἐξελθόντες ἀπὸ τῆς σφετέρας πόλεως ἀρξάμενοι, κάτωθεν τοῦ κύκλου τῶν Ἀθηναίων ἐγκάρσιον τείχος ἄγοντες, τάς τε ἐλάας ἐκκόπτοντες τοῦ τεμένους καὶ πύργους ξυλίνους καθιστάντες». Πλούτ., Σύλλας 12· Αππιαν., Μιθρ. 30.

266. Ηρόδ. V 82· Θεόφρ., Φυτ. Ιστ. V 3, 7· Πaus. X 19, 3.

267. Βιτρούβ. III 3, 2.

268. Βιτρούβ. V 12, 6.

269. Βιτρούβ. I 5, 3.

270. IG II2 (1) 463 (= II 167): «σφησίν ἐλαῖνοις» (V II 25 (1), 1672. «ξύλα ἐλαῖνα εἰς σφήνας».

271. Στον ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο, βλ. I. Πολίτης, Πρακτικά Ακαδ. Αθ. 20 (1945), σ. 177. Επίσης, Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ. 1, 1955, σ. 27.

δ. Οι χρήσεις του φυλλώματος και των ανθέων

Τα φύλλα, ιδίως το φύλλωμα της άγριας ελιάς, ήταν τροφή για αίγες και άλλα ζώα²⁷². Ο Αιλιανός²⁷³ αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Κέω είχαν ολίγα πρόβατα, τα οποία τάιζαν μεταξύ άλλων και με φύλλα ελιάς και έκαναν πολύ και άριστο τυρί.

Μια ρητινοειδής έκκριση του δένδρου, γνωστή ως δάκρυ της ελιάς, που υπάρχει στην καλλιεργημένη και την άγρια μορφή, τη χρησιμοποιούσαν για φαρμακευτικούς σκοπούς²⁷⁴.

Τα φύλλα και τους κλάδους της ελιάς χρησιμοποιούσαν και για να κάνουν στρώματα ύπνου. Στις Συρακούσες, σε περιπτώσεις ψηφοφορίας για εξοστρακισμό, έγραφαν με μελάνι πάνω σε φύλλα ελιάς το όνομα αυτού που ήθελαν να εξορίσουν (πεταλισμός)²⁷⁵. Σε μερικές περιπτώσεις οστρακισμού, με φύλλα ελιάς ψήφιζαν και στη Βουλή των Αθηνών (εκφυλλοφορία)²⁷⁶.

Οι καρποί και τα άνθη ήμερης και άγριας ελιάς χρησιμοποιούνταν²⁷⁷: α) ως μέσο επουλωτικό σε ανοιχτά τραύματα, β) ως στυπτικό μέσο, γ) ως θεραπευτικό σε άφθες του στόματος, δ) για τις στομαχικές ενοχλήσεις²⁷⁸ και τους πονοκεφάλους, ε) ως βοηθητικό των εμμήνων²⁷⁹, και στ) ως θεραπευτικό παθήσεων της μήτρας²⁸⁰. Και η άγρια ελιά έχει διάφορες φαρμακευτικές χρήσεις²⁸¹. Αφέψημα από φύλλα και άνθη αγριελιάς γίνονταν επιθέματα για τραύματα²⁸², έλκη²⁸³, παθήσεις της μήτρας²⁸⁴, ως στυπτικό μέσον²⁸⁵, για τα

272. Αριστ., Περί τα ζώα ιστορίαι IX 10 p. 596a 24f. Varro, I 2, 19· Πλίν. HN XVII 237. Αθήναιος, XIII 587a.

273. Αιλιανός, Περί ζώων ιδιότητος 16, 32.

274. Στράβων XVI 4, 18· Πλίν. HN XII 77· XXIII 72· Γαλ. XIX 728k.

275. Διόδ. XI 87.

276. Αισχίν. XV 43

277. Βλ. γενικά Pease, ό.π., Πλίν. HN XIII 78.

278. Διοσκουρ. I 105, 5.

279. Ιπποκρ., Περί γυναικείας φύσιος 32.

280. Ιπποκρ., Περί γυναικείας φύσιος 103· Περί γυναικείων II 195· II 206.

281. Πλίν. HN XXIII 76 κ.ε.

282. Ιπποκρ. de vulner. 11.

283. Ιπποκρ., Περί γυναικείας φύσιος 105· Πλίν. HN XXIII 76 κ.ε.

284. Ιπποκρ., Περί γυναικείας φύσιος 34· Περί γυναικείων I 51. 90· II 112 κ.ε.

285. Πλίν. HN XXIII 76· Διοσκουρ. I 105, 1 κ.ε

μάτια²⁸⁶ και το χρησιμοποιούσαν και στα ζώα ως επουλωτικό²⁸⁷. Ομοίως η στάχτη από τα φύλλα και τα κλαδιά αναφέρεται ως φαρμακευτικό συστατικό²⁸⁸.

ε. Οι χρήσεις της αμόργης²⁸⁹

Η αμόργη²⁹⁰, υποπροϊόν της κατεργασίας του ελαιοκάρπου, είναι ένας λιπαρός σκουρόχρωμος²⁹¹ πολτός αποτελούμενος από κατάλοιπα της σάρκας του καρπού με αρκετή περιεκτικότητα σε λάδι. Η αμόργη, ως βαρύτερη που είναι από το λάδι, κατακάθεται και ο καθαρισμός του λαδιού επιτυγχάνεται με διαδοχικές μεταγγίσεις σε καθαρό δοχείο. Οι Λατίνοι συγγραφείς Κάτων, Βάρρων και Πλίνιος κάνουν λόγο για κάποιες από τις χρήσεις της. Ο Βάρρων αναφέρει ότι όσοι δεν γνωρίζουν τις χρήσεις της την πετούν²⁹². Χρησιμοποιούνταν ως λιπαντικό για τη διατήρηση του δέρματος, του ξύλου και του χαλκού²⁹³. Ως λίπασμα για δένδρα²⁹⁴ στις ρίζες τους, κυρίως της ίδιας της ελιάς²⁹⁵, της συκιάς²⁹⁶ και στους σπόρους των φυτών για να ποτιστούν²⁹⁷. Μαζί με πηλόχωμα χρησιμοποιούνταν ως μονωτικό για επίχριση τοίχων ή δαπέδων σιταποθηκών²⁹⁸, αλλά και για τη στεγανοποίηση τοιχωμάτων αγγείων. Χρησίμευε επίσης ως θεραπευτικό για στοματικά έλκη²⁹⁹ και άλλες ασθένειες³⁰⁰.

286. Πλίν. HN XXIII 70, 76.

287. Γεωπ. XVII 17, · XVII 29, 2.

288. Πλίν. HN XXIII 71f· XXIII 76· Ιπποκρ. epid. II 5, 22.

289. Amouretti, ό.π., σ. 193-4.

290. Σούδα, λ. αμοργίς: «ή τοῦ ἐλαίου ὑποστάθμη καὶ ἡ τρὺξ τοῦ οἴνου».

291. Αριστοτ., Περί Χρωμ. V 796α, 27.

292. Varro, I 55, 7.

293. Πλίν. HN 15, 34.

294. Colum. V 9· Πλίν. HN XV 33.

295. Varro, I 55 7· Colum. XI 2· Γεωπ. IX 10, 1.

296. Πλίν. HN XVII 256, 259· Γεωπ. X 48, 4.

297. Πλίν. HN XV 33· XVIII 157.

298. Varro, I 51, 1· Colum. I 6· Βιτρούβ. VII 1, 6· Πλίν. HN XV 33· XVIII 295.

299. Colum. VI 8, 1· VI 18, 1· VI 18, 2· VI 19, 1· Πλίν. HN XV 33.

300. Πλίν. HN XXIII 74 κ.ε.

